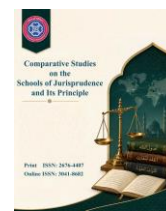

Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and Its Principles

Print ISSN: 2676-4407 | Online ISSN: 3041-8682

Journal Homepage: <https://mfu.uok.ac.ir/>

Causes of the Fall of Qisās al-Nafs (Retribution in Cases of Homicide): A Comparative Study in Islamic Jurisprudential Schools

Mahdi Vahdat Taher^{1✉} , Ahmad Ramezani² , Fatemeh Ghanad³

1- PhD student, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law and Political Science, Allameh Tabatabaie University, Tehran, Iran. Email: mahdivahdattaher@gmail.com

2- Assistant Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, University of Science and Culture, Tehran, Iran. Email: ramezani@usc.ac.ir

3- Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, University of Science and Culture, Tehran, Iran. Email: Ghanad.usc@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 12 December
2024

Received in revised
form 7 February
2025

Accepted 10 May 2025
Available online 14
May 2025

Keywords:

Imami jurisprudence,
comparative fiqh,
qisās (retaliation),
Sunni four schools,
lapse of qisās.

ABSTRACT

This study undertakes a comparative examination of the factors and conditions leading to the abatement of qisās al-nafs (retribution in homicide) in the jurisprudence of the five major Islamic schools. The significance of this inquiry lies in its contribution to criminal justice and its influence on the formulation of laws based on Islamic legal principles. The research method is descriptive–analytical, relying on authoritative textual sources. The findings reveal several shared causes of abatement: pardon and reconciliation by the heirs of the victim, the offender’s death or escape, witness retraction, withdrawal of confession, conflict of evidences, and harm to a third party during execution. These commonalities highlight the Sharia’s concern for preserving life and exercising caution in matters of blood. Despite these similarities, notable differences emerge. In Imami jurisprudence, pardon or reconciliation by all heirs nullifies qisās. Partial pardon allows remaining heirs to pursue retribution after compensating the pardoning party. In the four Sunni schools, however, pardon and reconciliation generally require unanimous consent and are usually tied to compensation. Regarding the offender’s death, Imami jurists typically restrict recovery of blood money (diyya) to the estate, though some sources also mention recourse to the extended family. Shafi’i jurists explicitly allow recourse to the ‘āqila if no estate exists. On inheritance of the right to qisās, all schools accept its transfer, but when the killer is the sole heir, Imami jurists consider the right extinguished and assign the diyya to the public treasury. Some Sunni schools adopt different interpretations. In cases of witness retraction or conflicting evidences, consensus exists on the abatement of qisās, though the scope of doubt and financial liability of witnesses varies. The study concludes that these divergences reflect deeper jurisprudential foundations in analyzing criminal responsibility and may guide reforms in contemporary criminal legislation.

Cite this article: Vahdattaher, M. , Ramezani, A. and Ghanad, F. (2025). Causes of the Fall of Qisās al-Nafs (Retribution in Cases of Homicide): A Comparative Study in Islamic Jurisprudential Schools. *Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and its Principles*, 8(1),127 -153. doi: [10.22034/MFU.2026.144412.1612](https://doi.org/10.22034/MFU.2026.144412.1612)

© The Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Kurdistan.

DOI: <https://doi.org/10.22034/MFU.2026.144412.1612>

Introduction

Retaliation for life (Qīṣāṣ al-Nafs) constitutes one of the most fundamental criminal institutions in Islamic law, playing a vital role in ensuring justice, safeguarding the right to life, and maintaining social order. On the one hand, it responds to the legitimate demand for justice by the heirs of the victim (walī al-dam); on the other, it functions as a deterrent against the spread of violence and as a means of preserving public security. Nevertheless, the enforcement of qīṣāṣ in Islamic jurisprudence is neither absolute nor unconditional. Alongside its legitimacy, the Lawgiver has stipulated circumstances under which qīṣāṣ lapses. Attention to these circumstances reflects a balanced approach in Islamic criminal policy—one in which justice is accompanied by mercy, pardon, social welfare, and caution in matters involving bloodshed.

From this perspective, examining the grounds for the lapse of qīṣāṣ al-nafs is significant not only from a juristic and legal standpoint but also for elucidating the humane and rational character of the Islamic criminal justice system. The central question of this study is under what conditions qīṣāṣ al-nafs lapses and what doctrinal foundations and legal consequences these conditions entail within various Islamic schools of law. The importance of this issue stems from the dual nature of qīṣāṣ: it is recognized both as a private right of the victim's heirs (ḥaqq al-nās) and as a matter connected to public order and the fundamental social value of life. Accordingly, its lapse cannot be analyzed solely within the framework of individual will; rather, a range of legal and juristic conditions, impediments, and causes must be considered.

Moreover, the existing disagreements among Islamic schools regarding certain grounds for the lapse of qīṣāṣ underscore the necessity of a comparative study to clarify their commonalities, differences, and underlying rationales. This is particularly relevant in the legal system of the Islamic Republic of Iran, which is founded upon Imāmī jurisprudence and may benefit from a more precise understanding and interpretation of its criminal provisions.

Method

This article employs a descriptive–analytical method grounded in library research. The data were collected from authoritative juristic sources of the Islamic schools of law, including Imāmī jurisprudence and the four Sunnī schools (Ḥanafī, Mālikī, Shāfi'ī, and Ḥanbalī), and were analyzed through a comparative approach. The views of each school were examined alongside their evidentiary bases, followed by a comparative assessment to identify similarities and differences. Where necessary, reference was also made to statutory law and legal scholarship to clarify the practical applications of the discussion. The analysis is based on juristic reasoning and legal evaluation, employing a systematic classification of the grounds for the lapse of qīṣāṣ.

Results

The findings indicate that the grounds for the lapse of qīṣāṣ al-nafs may be categorized into several principal groups: first, cases in which the necessary conditions for enforcing qīṣāṣ are absent; second, cases involving juristic impediments that prevent enforcement; and third, cases in which the right is waived by its holders, namely the heirs of the victim.

Among these grounds, the offender's death prior to execution is unanimously recognized by all Islamic schools, as the disappearance of the subject of retaliation renders its enforcement impossible. Pardon by the victim's heirs constitutes one of the most significant grounds for lapse and reflects the preference for forgiveness over punishment within Islamic jurisprudence. While all schools accept that pardon results in the lapse of qisās, they differ regarding the manner of its realization, the necessity of unanimous consent among heirs, and its legal consequences.

Reconciliation in exchange for diyah—whether equal to, less than, or greater than the prescribed amount—is another recognized ground for lapse, demonstrating the flexibility of Islamic criminal law and its openness to restorative mechanisms in resolving criminal disputes. Furthermore, in cases such as a father killing his child, many jurists—relying on specific evidences—have ruled that qisās does not apply and that diyah substitutes for it, although their underlying reasoning differs. Participation in homicide is likewise a factor influencing entitlement to qisās, with varying interpretations among the schools. Additionally, the presence of doubt (shubha) regarding the fulfillment of the conditions of qisās prevents its enforcement, in accordance with the principle of avoidance (qā'idat al-dar'), which reflects the Sharia's insistence on caution in matters concerning human life.

Conclusions

The study concludes that despite certain juristic differences in specific applications, the general foundations governing the lapse of qisās in Islamic law rest upon shared principles. These include caution in matters of bloodshed, preference for pardon and reconciliation, respect for the rights of the victim's heirs, and avoidance of punishment in cases of doubt. These principles demonstrate that Islamic criminal policy regarding qisās is not solely retributive but rather comprehensive and balanced, integrating justice, mercy, and social welfare.

The comparative analysis further reveals that Imāmī jurisprudence, through its precise distinction between the rights of God (ḥaqq Allāh) and the rights of individuals (ḥaqq al-nās), places greater emphasis on the will of the victim's heirs. In contrast, certain Sunnī schools highlight the public dimension of crime and the ruler's role in administering justice. Ultimately, the lapse of qisās al-nafs in Islamic jurisprudence does not signify a neglect of justice; rather, it represents an expression of restorative justice and a criminal policy grounded in human dignity. By facilitating pardon, reconciliation, and substitution with diyah, this approach reduces social tensions and prevents cycles of violence while preserving the rights of the victim's heirs. The findings of this study may contribute to a more precise articulation of criminal law provisions—particularly within the Iranian legal system—and to strengthening legal convergence among Islamic countries, thereby paving the way for a dynamic and effective interpretation of the institution of qisās.

Funding

This research received no specific financial support.

CRediT authorship contribution statement

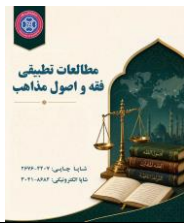
The author(s) contributed equally to the conception, design, data collection, analysis, and drafting of this study.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest related to this research.

Acknowledgements

The author(s) express their gratitude to the scholars and institutions whose works and resources made this research possible.

مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب

شاپا چاپی: ۴۴۰۷-۲۶۷۶ شاپا الکترونیکی: ۸۶۸۲-۳۰۴۱

Journal Homepage: <https://mfu.uok.ac.ir/>

عوامل سقوط قصاص نفس؛ مطالعه تطبیقی مذاهب اسلامی

مهدی وحدت طاهر^۱، احمد رمضانی^۲، فاطمه قناد^۳

۱. دانشجوی دکترا، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه: mahdivahdattaher@gmail.com

۲. استادیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشگاه علم و فرهنگ، تهران، ایران. رایانامه: ramezani@usc.ac.ir

۳. دانشیار، گروه حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، دانشگاه علم و فرهنگ، تهران، ایران. رایانامه: Ghanad.usc@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۲/۲۵

کلیدواژه‌ها:

قصاص، نفس، سقوط قصاص، مذاهب اسلامی.

این پژوهش با هدف بررسی تطبیقی عوامل سقوط قصاص نفس در فقه مذاهب خمس انجام شده است. اهمیت این موضوع در نقش آن در تحقق عدالت کیفری و تأثیر آن بر تدوین قوانین نهفته است. روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر منابع معتبر کتابخانه‌ای است. یافته‌ها نشان می‌دهد که عوامل مشترک سقوط قصاص در دو نظام فقهی شامل عفو و صلح ولی دم، فوت، فرار جانی، رجوع شهود، رجوع از اقرار، تعارض ادله و آسیب به شخص ثالث در فرآیند اجرای قصاص است. این نقاط اشتراک بیانگر توجه شریعت به حفظ جان و ضرورت احتیاط در دماء است. با این وجود اختلاف‌هایی نیز مشاهده می‌شود. در فقه امامیه عفو یا صلح همه اولیای دم موجب سقوط قصاص است و در عفو جزئی با پرداخت سهم دیه عفوکننده امکان استیفا برای دیگر اولیای دم باقی می‌ماند؛ اما در مذاهب چهارگانه اهل سنت تحقق عفو و صلح منوط به رضایت همه اولیای دم بوده و معمولاً وابسته به دریافت عوض است. در مسئله فوت جانی مشهور امامیه دیه را تنها از ترکه جانی قابل مطالبه می‌داند هر چند در برخی منابع نیز امکان مراجعه به عاقله نیز مطرح شده است، در حالی که شافعیه در فرض نبود ترکه رجوع به عاقله را نیز ممکن می‌شمارند. درباره وراثت حق قصاص، گرچه اصل انتقال نزد همه مذاهب پذیرفته شده؛ اما در فرضی که قاتل تنها وارث مقتول باشد، امامیه سقوط قصاص را ناشی از امتزاج حق دانسته و دیه را متعلق به بیت‌المال می‌داند در حالی که برخی مذاهب اهل سنت دیدگاه‌های متفاوتی دارند. در رجوع شهود و تعارض ادله نیز اگرچه اصل سقوط قصاص مورد اتفاق است؛ اما دامنه تأثیر شبهه و مسئولیت مالی شهود در مذاهب متفاوت است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که این تفاوت‌ها بازتاب اختلاف مبانی فقهی در تحلیل مسئولیت کیفری است و می‌تواند مسیر اصلاح قانون‌گذاری کیفری را روشن‌تر سازد.

استناد: وحدت طاهر، مهدی؛ رمضانی، احمد و قناد، فاطمه. (۱۴۰۴). علل سقوط قصاص نفس؛ مطالعه تطبیقی فقه مذاهب اسلامی. مطالعات تطبیقی فقه و اصول

مذاهب، ۸، (۱)، ۱۵۳-۱۲۷. <https://doi.org/10.22034/MFU.2026.144412.1612>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه کردستان.

مقدمه

قصاص به عنوان یکی از مهم‌ترین مجازات‌های شرعی در فقه اسلامی، در جرائم علیه تمامیت جسمانی جایگاه ویژه‌ای دارد و بر پایه اصول عدالت، بازدارندگی و رحمت الهی استوار است. با این حال تحقق این مجازات مطلق نیست؛ بلکه در مواردی خاص حق قصاص ساقط می‌شود. تحلیل این موارد نه تنها از منظر فقهی و حقوقی بلکه از حیث اجتماعی نیز حائز اهمیت است. از یک سو تعیین دقیق عوامل سقوط قصاص به اجرای صحیح عدالت کیفری و جلوگیری از اعمال نادرست مجازات کمک می‌کند و از سوی دیگر شناخت این علل می‌تواند زمینه‌ساز کاهش تنش‌های اجتماعی و تقویت سازوکارهای مصالحه و ترمیم باشد.

در همین راستا همان گونه که بررسی شرایط تحقق قصاص ضروری است تحلیل موارد سقوط آن نیز اهمیت بنیادین دارد؛ زیرا سقوط قصاص پس از ثبوت آن هرچند به ظاهر به معنای عدم اجرای مجازات است؛ اما از حیث آثار شرعی، اجتماعی و روانی می‌تواند نتایج هم‌سنگ با اجرای قصاص در جامعه بر جای گذارد از جمله در برقراری صلح، بازسازی روابط اجتماعی و جلوگیری از چرخه‌های انتقام‌جویانه. با وجود پژوهش‌های گسترده در زمینه مشروعیت و تحقق قصاص، مطالعات تطبیقی درباره عوامل سقوط آن به‌ویژه در مقایسه میان فقه امامیه و مذاهب چهارگانه اهل سنت کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این خلأ علمی ضرورت انجام پژوهشی را ایجاب می‌کند که با رویکردی تطبیقی به شناسایی و تحلیل عوامل مشترک و اختصاصی سقوط قصاص در این دو نظام فقهی بپردازد.

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از منابع اصیل فقهی هم‌چون قرآن کریم، احادیث و روایات معتبر، آثار فقهی برجسته امامیه و اهل سنت و تحلیل‌های حقوقی معاصر در پی آن است که ضمن تبیین مفهوم سقوط در قلمرو مجازات مواردی را که موجب زوال حق قصاص پس از تحقق آن می‌شوند شناسایی و تفکیک نماید. در این چارچوب سقوط قصاص به معنای منتفی شدن امکان اجرای آن پس از ثبوت است؛ خواه به اراده صاحب حق مانند عفو یا صلح و خواه به سبب عواملی خارج از اراده او مانند فوت جانی. شایان ذکر است که با مرگ صاحب حق قصاص این حق ساقط نمی‌شود بلکه به ورثه او منتقل می‌گردد؛ زیرا حق قصاص از سنخ حقوق مالی نیست تا مشمول قواعد ارث به معنای مصطلح باشد بلکه حقی شخصی و غیرمالی است که به تبع شخصیت صاحب حق پس از فوت وی، به نزدیک‌ترین ورثه‌ی او انتقال می‌یابد.

ضروری است میان موارد سقوط قصاص و مواردی که اساساً قتل عمد موجب قصاص نمی‌شود تمایز قائل شویم. مواردی نظیر قتل در مقام دفاع مشروع، قتل مهدورالدم یا عدم تساوی در دین و عقل از ابتدا مشمول قصاص نیستند و در این پژوهش موضوعیت ندارند. در مقابل، تمرکز این تحقیق بر مواردی است که قاتل مستحق قصاص بوده؛ اما به دلایلی شرعی یا قانونی اجرای آن منتفی می‌گردد.

در این راستا پژوهش حاضر عوامل سقوط قصاص نفس در فقه امامیه، مذاهب چهارگانه اهل سنت، تفاوت‌ها و شباهت‌های در مبانی نظری و اجرایی این علل میان دو نظام فقهی را بررسی می‌کند و نقاط انعطاف‌پذیری و اختلاف در موارد مشترک و اختصاصی سقوط قصاص را تبیین می‌نماید. بررسی‌ها حاکی از این است که عوامل مشترکی چون عفو، صلح، فوت جانی و انتقال حق قصاص به ورثه صاحب حق در هر دو نظام پذیرفته شده‌اند؛ اما در علل اختصاصی مانند رجوع از اقرار، رجوع شهود، تعارض ادله و صدمه به غیر تفاوت‌های قابل توجهی وجود دارد. همچنین فقه امامیه در مواردی چون عفو و صلح، رویکردی انعطاف‌پذیرتر دارد و برخلاف مذاهب چهارگانه رضایت همه اولیای دم را شرط نمی‌داند. در موضوعاتی چون فوت جانی یا ارث‌بری حق قصاص، اختلاف در نحوه پرداخت دیه و تعیین مسئولیت مالی، بازتابی از تفاوت در نگاه به ماهیت قصاص و نقش اراده صاحبان حق در هر نظام فقهی است که تبیین جزئیات و مصادیق آن از اهداف مقاله حاضر است.

در همین راستا مطالعات متعددی در زمینه‌ی اجرای قصاص و عوامل مؤثر بر سقوط آن در نظام‌های حقوقی اسلامی انجام شده است. واستی در مقاله «قانون اسلامی در عمل: اجرای قانون قصاص و دیه در پاکستان»، سال‌نامه حقوق اسلامی و خاورمیانه آنلاین، ۲۰۰۶، نشان می‌دهد که فرآیند اجرای قصاص در عمل تحت تأثیر مصالحه، عفو و فشارهای اجتماعی قرار دارد که اغلب به سقوط عملی حق قصاص پس از ثبوت آن منجر می‌شود. هسکال در مقاله «عدالت ترمیمی در اسلام: آیا باید قصاص را نوعی عدالت ترمیمی دانست؟»، نشریه حقوق خاورمیانه و اسلامی برکلی، ۲۰۱۱، نهاد قصاص را از منظر عدالت ترمیمی بررسی کرده و بیان می‌کند که «عفو» در شریعت نه تنها جایگزینی برای مجازات بلکه سازوکاری برای بازگرداندن صلح اجتماعی است. العوتیبی (۲۰۲۱) در مقاله «چالش‌های اجرای حقوق کیفری اسلامی در کشورهای مسلمان در حال توسعه: تحلیلی بر پایه اصول اسلامی و نظام حقوقی موجود»، نشریه علوم اجتماعی کوگنت، ۲۰۲۱، نتیجه می‌گیرد که موانع نهادی و اجتماعی اجرای قصاص موجب افزایش موارد سقوط یا تبدیل آن به دیه می‌شود. النهایه وان محمد در مقاله «بخشش و عدالت ترمیمی در اسلام و غرب: تحلیل تطبیقی»، نشریه اسلام و نوسازی تمدنی، ۲۰۲۰، نشان می‌دهد که سقوط قصاص به واسطه‌ی عفو آثار اجتماعی و روانی‌ای مشابه اجرای آن دارد و نقش مؤثری در ترمیم روابط انسانی ایفا می‌کند.

در پژوهش‌های فارسی نیز برخی نویسندگان به وجوهی از سقوط قصاص پرداخته‌اند. ساریخانی و اسلامی‌نیا در مقاله «بررسی تبدیل قصاص به دیه با فوت قاتل یا عدم دسترسی به وی» منتشر شده در مجله مطالعات حقوقی، ۱۳۹۳؛ نتیجه می‌گیرند که با فوت قاتل، قصاص ساقط و حق اولیای دم به دیه تبدیل می‌شود. جباری و امیدی در مقاله «گذشت از قصاص نفس و صلح در قصاص عضو در قتل عمدی» منتشر شده در فصلنامه مطالعات حقوقی، ۱۳۹۵؛ بیان می‌کنند که عفو و صلح از مهم‌ترین اسباب سقوط قصاص پس از ثبوت محسوب می‌شوند. همچنین سربانی و همکاران در مقاله «بررسی فقهی و حقوقی سقوط قصاص در فرض تحریک مؤثر مجنی علیه» منتشر شده در پژوهش حقوق کیفری، ۱۴۰۱؛ نشان می‌دهند که در برخی موارد، تحریک توسط قربانی می‌تواند موجب سقوط قصاص یا تخفیف آن گردد. با وجود این پژوهش‌ها، تاکنون تحقیقی جامع که با رویکرد تطبیقی میان فقه امامیه و مذاهب چهارگانه به بررسی تمام علل سقوط قصاص بپردازد، انجام نشده است و این پژوهش درصدد پر کردن این خلأ است.

پژوهش حاضر با تحقیقات پیشین از چند جهت متمایز است: برخلاف آثار خارجی که تمرکز آن‌ها بر «اجرای قصاص» و «چالش‌های اجتماعی اجرای قصاص» است این پژوهش به‌طور مستقیم بر «سقوط قصاص پس از ثبوت آن» تمرکز دارد. از نظر روش‌شناسی با بهره‌گیری هم‌زمان از منابع فقهی امامیه و مذاهب چهارگانه برای نخستین بار یک الگوی تطبیقی جامع از علل مشترک و اختصاصی سقوط قصاص ارائه می‌دهد. در نهایت، با تحلیل آثار اجتماعی و شرعی سقوط قصاص مانند صلح، بازسازی روابط و کاهش خشونت، نشان می‌دهد که سقوط، از حیث کارکرد اجتماعی می‌تواند هم‌سنگ با اجرای قصاص باشد.

۱. علل مشترک سقوط قصاص در مذاهب خمسسه

علل مشترک سقوط قصاص، عواملی هستند که در صورت تحقق موجب زوال حق قصاص هم در «قصاص نفس» و هم در «قصاص عضو» می‌شوند. مهم‌ترین این عوامل عبارتند از:

۱-۱- عفو مجنی علیه

«عفو» در لغت به معنای گذشت، بخشش و صرف‌نظر کردن از مجازات است (عمید، ۱۳۵۶، ۱۷۲۲). در فقه جزایی امامیه، مقصود از عفو، گذشت مجنی علیه یا اولیای دم از حق قصاص، پس از وقوع جنایت عمدی است (میرحسینی، ۱۳۸۷، ۶۳). عفو، عملی

حقوقی یک جانبه و در زمره ایقاعات است که بدون نیاز به توافق طرف مقابل، موجب اسقاط حق قصاص می شود (مرادی، ۱۳۹۵، ۱۱). این عفو ممکن است به صورت مطلق، مشروط یا معلق باشد. مشهور فقهای امامیه، صحت عفو مشروط و معلق را پذیرفته اند مشروط بر آنکه شرط یا معلق علیه محقق شود.

در نزد مشهور فقهای چهارگانه اهل سنت عفو به معنای گذشت اختیاری اولیای دم از حق قصاص است که می تواند به صورت کامل یا مشروط باشد (کاسانی، ۱۴۰۶، ۲۵۴/۷؛ نووی، ۸۳/۱۴۰۵، ۲۰؛ ابن قدامه، ۱۴۰۵، ۳۳۰/۹). نکته ای که باید در ابتدای امر مورد توجه قرار بگیرد تعریفی است که برخی از فقهای حنفیه از عفو نموده اند که براساس نظر آنها عفو عبارت است از «سقوط القصاص بلا بدل» منظور ایشان این است که عفو کردن از قصاص و دیه بدون عوض است، پس اگر قصاص با عفو ساقط گردد هیچ مالی در ازای آن پرداخت نمی شود؛ اما اگر گذشت و عفو در قبال دریافت عوضی باشد اینجا دیگر صلح است نه عفو. اما تفاوتی که در صلح و عفو معوض وجود دارد نقش رضایت و توافق قاتل است که در صلح نیاز به رضایت قاتل در معوض دارد لکن در عفو، صرفاً با اراده اولیا دم بدون نیاز به توافق با قاتل است.

۱-۱-۱- فقه امامیه: در فقه امامیه، عفو به معنای گذشت صاحب حق قصاص از استیفای آن پس از تحقق جنایت عمدی است و از مهم ترین اسباب سقوط قصاص به شمار می آید. مستند قرآنی این حکم، آیه ی «فَمَنْ عَفَىٰ لَهُ مِنْ أَخِيهِ شَيْءٌ فَاتَّبَاعُ بِالْمَعْرُوفِ وَأَدَاءُ إِلَيْهِ بِإِحْسَانٍ» (بقره/۱۷۸) است که بر جواز و مشروعیت عفو دلالت دارد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ۱۸۹/۲). فقهای امامیه از جمله محقق حلی، عفو را از ایقاعات اسقاطی دانسته اند که با اراده ی ولی دم تحقق می یابد و نیاز به رضایت جانی ندارد (حلی (محقق)، ۱۴۰۸، ۲۴۹/۴). روایات نیز بر استحباب و مشروعیت عفو تأکید دارند؛ چنان که امام صادق (ع) فرمود: «العفو أفضل من القصاص» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ۲۳/۱۹). فقهای امامیه بر پایه ی این دلایل، عفو را دارای ماهیت اسقاطی دانسته اند که موجب زوال حق قصاص می شود (نجفی، ۱۴۰۴، ۴۵/۴۲). عفو در فقه امامیه می تواند مطلق، معوض یا مشروط باشد. در عفو مطلق، گذشت بدون عوض صورت می گیرد؛ در عفو معوض، گذشت در برابر دریافت دیه یا مالی دیگر است و با این حال، ماهیت آن همچنان ایقاعی است نه عقدی (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ۱۵/۱۷۵؛ خمینی (امام)، ۱۳۹۲، ۴۶۰/۲). مشهور فقها صحت عفو مشروط و معلق را پذیرفته اند، مشروط بر آن که شرط یا معلق علیه تحقق یابد (مرادی، ۱۳۹۵، ۱۱) در نتیجه، در فقه امامیه عفو از جنبه ی شرعی و حقوقی، سبب سقوط قصاص تلقی می شود و اراده ی ولی دم به تنهایی برای تحقق آن کافی است.

۱-۱-۲- فقه حنفی: حنفیه عفو را به عنوان یکی از اسباب اصلی سقوط قصاص پذیرفته اند؛ اما آن را در مفهوم فقهی خاصی تعریف کرده اند. از دیدگاه ایشان عفو عبارت است از سقوط حق قصاص بدون عوض؛ به تعبیر آنان «العفو إسقاط القصاص بلا بدل» (سرخسی، ۱۴۱۴، ۵۹/۲۶). بر این اساس اگر گذشت از قصاص در برابر مالی یا دیه ای باشد آن دیگر «عفو» محسوب نمی شود بلکه در حکم «صلح» است (ابن عابدین، ۱۴۱۲، ۴۳۲/۵). فقهای حنفی این دیدگاه را با استناد به آیه ی ۱۷۸ سوره بقره تبیین کرده اند و از آنجا که در آیه ذکر از عوض نیامده، مفهوم عفو را منحصر در گذشت بدون بدل دانسته اند (کاسانی، ۱۴۰۶، ۲۶۵/۷). در این مذهب، عفو فعلی اختیاری از سوی ولی دم است که بدون نیاز به رضایت جانی موجب سقوط قصاص می شود؛ اما اگر گذشت در برابر مال باشد، چون به عقد صلح شباهت دارد، نیازمند رضایت طرفین است. همچنین، حنفیه بر این باورند که عفو از حقوق شخصی است و با تحقق آن، قصاص ساقط شده و به تبع آن، تعزیر یا دیه جایگزین نمی شود مگر آن که طرفین بر پرداخت مالی تراضی کنند (ابن همام، ۱۳۱۶، ۳۸۲/۵). این رویکرد ریشه در مبنای عدالت ترمیمی در فقه حنفی دارد که هدف آن توقف انتقام و احیای صلح اجتماعی است. بنابراین، در مذهب حنفی، عفو صرفاً در فرض گذشت بدون عوض تحقق می یابد و

هرگونه توافق مالی ماهیت آن را به صلح تغییر می‌دهد؛ با تحقق عفو نیز حق قصاص ساقط و راه برای گذشت و آشتی میان طرفین هموار می‌شود.

۳-۱-۱- فقه مالکی: مالکيه عفو را از اسباب معتبر سقوط قصاص می‌دانند و آن را به دو گونه تقسیم کرده‌اند: عفو بدون عوض و عفو در برابر ديه (ابن‌رشد، ۱۴۰۸، ۴۳۶/۲). براساس آیهی ۱۷۸ سوره بقره، مالکيه عفو را نشانه‌ی گذشت و احسان می‌دانند و معتقدند که آیه با تعبیر «شَئٌ» امکان عوض (ديه یا مال) را نیز در بر می‌گیرد (قرطبی، ۲۰۰۶، ۲۵۰/۲). بر همین مبنا گذشت ولی‌دم (چه رایگان و چه در برابر مالی) موجب سقوط قصاص است؛ زیرا هدف شارع از تشریع قصاص تحقق عدالت همراه با امکان عفو و احسان است. روایات نبوی نیز مبنای فقهی این دیدگاه‌اند؛ از پیامبر (ص) نقل شده است: «مَنْ قَتَلَ لَهُ قَتِيلٌ فَهُوَ بَخِيرُ النَّظَرَيْنِ، إِمَّا أَنْ يُقَادَ أَوْ يُعْفَى»؛ یعنی صاحب خون میان قصاص و عفو مختار است (ابن‌قدامة، ۱۴۰۵، ۴۵۲/۹). فقه‌های مالکی با استناد به این روایت، عفو را حق شخصی اولیای دم دانسته‌اند که می‌تواند با رضایت جانی و در برابر عوض نیز تحقق یابد. آنان شرط کرده‌اند که همه‌ی اولیای دم در عفو متفق باشند و عفو برخی از آنان موجب سقوط قصاص نمی‌شود. همچنین، عفو باید پیش از اجرای قصاص صورت گیرد و پس از آغاز آن فاقد اثر است (ابن‌رشد، ۱۴۰۸، ۴۳۶/۲). در نتیجه، عفو در مذهب مالکی بر پایه‌ی نص قرآن و سنت نبوی، نهادی مشروع و دوطرفه است که هم در قالب گذشت رایگان و هم در قالب مصالحه با عوض موجب سقوط قصاص می‌شود.

۴-۱-۱- فقه شافعی: در فقه شافعی، عفو یکی از اسباب سقوط قصاص محسوب می‌شود و فقه‌های این مذهب آن را حقی از حقوق اولیای دم می‌دانند که با اراده آنان و پیش از اجرای حکم تحقق می‌یابد (نووی، ۱۴۰۵، ۸۹/۲۰). مستند قرآنی این دیدگاه آیهی ۱۷۸ سوره بقره است که به تصریح شافعی دلالت بر جواز گذشت و ترجیح عفو بر قصاص دارد (شافعی، ۱۴۱۰، ۲۲۱/۲). شافعیه با استناد به این آیه و روایت نبوی «مَنْ قَتَلَ لَهُ قَتِيلٌ فَهُوَ بَخِيرُ النَّظَرَيْنِ» عفو را عملی اختیاری و مشروع دانسته‌اند (ابن‌قدامة، ۱۴۰۵، ۴۵۲/۹). در این مذهب عفو می‌تواند با عوض یا بدون عوض باشد؛ در صورت وجود عوض، ماهیت آن به صلح نزدیک می‌شود ولی همچنان موجب سقوط قصاص است. شرط تحقق عفو رضایت همه‌ی اولیای دم پیش از اجرای قصاص است و در صورت اختلاف آنان، حکم قصاص اجرا نمی‌شود (نووی، ۱۴۰۵، ۹۱/۲۰). بنابراین، شافعیه عفو را نهادی مشروع مبتنی بر احسان و عدول از انتقام می‌دانند که ریشه در مقاصد رحمانی شریعت دارد (رافعی، ۱۴۰۶، ۱۲۰/۱۰).

۵-۱-۱- فقه حنبلی: حنابله عفو را از اسباب مسلم سقوط قصاص می‌دانند و آن را حقی شخصی برای اولیای دم تلقی می‌کنند (ابن‌قدامة، ۱۴۰۵، ۴۵۰/۹). مستند آنان آیهی ۱۷۸ سوره بقره است که بر جواز و استحباب عفو دلالت دارد. همچنین بر پایه‌ی روایت نبوی «مَنْ قَتَلَ لَهُ قَتِيلٌ فَهُوَ بَخِيرُ النَّظَرَيْنِ، إِمَّا أَنْ يُقَادَ أَوْ يُعْفَى»، ولی‌دم میان قصاص و گذشت مختار است (ابن تیمیه، ۱۴۲۵، ۱۲۵/۲). در فقه حنبلی، عفو ممکن است مطلق یا در برابر ديه باشد؛ هر دو صورت موجب سقوط قصاص است، هرچند در عفو معوّض، رضایت جانی شرط است (ابن‌قدامة، ۱۴۰۵، ۴۵۰/۹). حنابله تأکید دارند که عفو پس از صدور حکم نیز نافذ است مشروط بر آن که اجرای قصاص آغاز نشده باشد. از دید آنان مشروعیت عفو بر پایه‌ی قرآن و سنت بیانگر غلبه‌ی روح رحمت و اصلاح بر انتقام در شریعت اسلامی است.

۱-۲- صلح حق قصاص

پیش از بررسی دیدگاه‌های فقهی، لازم است مفهوم کلی صلح در قلمرو قصاص روشن شود. در فقه جزایی، صلح توافقی دوطرفه برای رفع خصومت یا اسقاط حق در برابر عوض است (امامی، ۱۳۶۴، ۳۱۵). در جرایم عمدی، صلح به معنای گذشت صاحب حق قصاص در برابر دریافت مالی - اعم از دیه، کمتر یا بیشتر از آن - تحقق می‌یابد (مهرآیین، ۱۳۹۲، ۸۸). به‌طور کلی، همه مکاتب فقهی صلح را نهادی دوطرفه و مبتنی بر رضایت طرفین می‌دانند که از اسباب سقوط قصاص به‌شمار می‌رود (ابن‌عرفه، ۲/۱۴۳۵، ۵۳۴).

۱-۲-۱- فقه امامیه: در فقه امامیه، صلح یکی از اسباب مشروع سقوط قصاص است و به‌عنوان عقدی لازم میان ولی‌دم و جانی تعریف می‌شود که به موجب آن صاحب حق در برابر عوض از قصاص می‌گذرد (امامی، ۱۳۶۴، ۳۱۵/۲). مستند فقهی این حکم، آیه‌ی ۱۷۸ سوره بقره است که دلالت بر جواز گذشت در برابر عوض دارد (نجفی، ۱۴۰۴، ۵۲/۴۲). فقه‌های امامیه صلح را عقدی معوّض دانسته‌اند که تحقق آن منوط به رضایت طرفین است (مهرآیین، ۱۳۹۲، ۸۸). بر این اساس، صلح در قصاص، تفاوتی اساسی با عفو دارد؛ زیرا عفو ایقاعی یک‌جانبه است، درحالی‌که صلح نیازمند تراضی و ایجاب و قبول میان ولی‌دم و جانی است (خمینی‌امام، ۱۳۹۲، ۴۷۰/۲). در نتیجه، صلح از حیث ماهیت، عقدی لازم و موجب سقوط قطعی حق قصاص در برابر عوض مشروع است. براساس فقه امامیه، صلح صحیح، موجب سقوط حق قصاص می‌شود و اگر پس از صلح، ولی‌دم اقدام به قتل جانی کند، مرتکب قتل عمد بوده و قصاص می‌شود (جباری و امید، ۱۳۹۵، ۶).

۱-۲-۲- فقه حنفی: حنفیه صلح را از اسباب مشروع سقوط قصاص دانسته و آن را عقدی معوّض می‌دانند که در برابر دریافت مالی از سوی ولی‌دم تحقق می‌یابد (کاسانی، ۱۴۰۶، ۲۵۴/۷). مستند آنان آیه‌ی ۱۷۸ سوره بقره است که به جواز گذشت در برابر عوض دلالت دارد (سرخسی، ۱۴۱۴، ۸۶/۲۶). به تصریح کاسانی، «الصلح علی القصاص جائز لأن القصاص حق یسقط بالإسقاط، فإذا أسقطه ولیّ الدم علی مال صار کالبیع» (کاسانی، ۱۴۰۶، ۲۵۴/۷). بر این مبنا، صلح زمانی صحیح است که با رضایت جانی و پیش از اجرای قصاص واقع شود و در این صورت، موجب سقوط قطعی حق قصاص می‌گردد. حنفیه صلح را یکی از اسباب مشروع سقوط قصاص می‌دانند و آن را داخل در باب عقود می‌شمارد و می‌بایست در برابر دریافت عوض و قبل از اجرای قصاص باشد و موجب سقوط قصاص است.

۱-۲-۳- فقه مالکی: مالکیه صلح بر قصاص را جایز می‌دانند و آن را عقدی لازم و معوّض می‌شمارند که بر پایه‌ی تراضی ولی‌دم و جانی تحقق می‌یابد (دسوقی، ۱۴۱۲، ۲۵۴/۴). مستند آنان آیه‌ی ۱۷۸ سوره بقره است که به‌زعم فقه‌های مالکی، دلالت بر مشروعیت گذشت در برابر عوض دارد. در المدونه آمده است: «وإن عفا ولیّ الدم عن القصاص علی مال، فلا بد من رضا الجانی؛ لأنه عقد معاوضة» (سحنون، ۱۴۱۴، ۱۶۲/۱۶) که به موجب این دیدگاه، رضایت جانی و اتفاق تمام اولیای دم در صحت صلح شرط است و عوض می‌تواند دیه‌ی مقدر یا مالی غیرمقدر باشد. بدین ترتیب، صلح در مذهب مالکی از مصادیق گذشت مبتنی بر مصلحت و احسان شمرده می‌شود که موجب سقوط قطعی قصاص است.

۱-۲-۴- فقه شافعی: شافعیه صلح بر قصاص را نوعی عفو معوض تحلیل می‌کنند که در صورت تحقق تراضی توافق تمامی اولیا دم و قبل از اجرای حکم سبب سقوط قصاص می‌شود. این مذهب صلح بر قصاص را نوعی عفو معوّض می‌دانند که با تراضی ولی‌دم و جانی پیش از اجرای حکم، موجب سقوط قصاص می‌شود (نوی، ۱۴۱۲، ۱۴۶/۱۰). مستند آنان آیه‌ی ۱۷۸ سوره بقره است که دلالت بر جواز گذشت در برابر مال دارد. به تصریح شافعی، اگر ولی‌دم با قاتل بر مالی مصالحه کند حق قصاص

ساقط و آن مال بر ذمه‌ی جانی ثابت می‌شود (شافعی، ۱۴۱۰، ۱۵۰/۶). در این مذهب، صلح از مصادیق عقود لازم و مبتنی بر رضایت دو طرف است و بدون موافقت جانی تحقق نمی‌یابد. بنابراین، شافعیه صلح را تجلی گذشت در برابر عوض دانسته‌اند که با استناد به نص قرآن و روح احسان در شریعت، موجب سقوط قطعی حق قصاص می‌شود.

۵-۲-۱- فقه حنبلی: حنبله صلح بر قصاص را مشروع و مؤثر در سقوط آن می‌دانند، مشروط بر این که مبتنی بر تراضی طرفین بوده، با رضایت همه‌ی اولیای دم همراه باشد و پیش از اجرای قصاص واقع گردد (ابن قدامه، ۱۴۰۵، ۴۴۶/۸). مستند آنان آیه‌ی ۱۷۸ سوره بقره است که به جواز گذشت در برابر مال و احسان به جانی دلالت دارد. ابن قدامه تصریح می‌کند: «وإن اصطلاحاً علی مال، جاز وسقط القصاص، وکان المال بدلاً عنه» بر این مبنا صلح عقدی لازم و معوض است و عوض می‌تواند دیه‌ی مقدر یا مالی غیرمقدر باشد، مشروط بر توافق دو طرف. بدین ترتیب، صلح در فقه حنبلی جلوه‌ای از گذشت مشروع و جایگزینی عدالت ترمیمی به جای قصاص تلقی می‌شود. در نظر حنبلیان، صلح می‌تواند بر دیه مقدر یا غیرمقدر باشد و الزام پرداخت آن منوط به توافق طرفین است.

۱-۳- واسطه فوت جانی

پیش از بررسی دیدگاه‌های فقهی، لازم است به اختصار به اهمیت مسئله‌ی فوت جانی در سقوط قصاص اشاره شود. در فقه جزایی، قصاص از حیث ماهیت، مجازاتی شخصی و قائم به حیات مرتکب است؛ از این رو با مرگ جانی، موضوع اجرای آن از بین می‌رود (نجفی، ۱۴۰۴، ۴۵/۴۲). در فقه امامیه و مذاهب چهارگانه، اتفاق نظر وجود دارد که فوت قاتل چه به سبب مشروع مانند اجرای حد، و چه بر اثر عوامل غیرمشروع یا حوادث موجب سقوط قصاص می‌گردد. تفاوت دیدگاه‌ها بیشتر در این نکته است که آیا پس از مرگ جانی، اولیای دم مستحق دریافت دیه هستند یا خیر. در ادامه، این مسئله در فقه امامیه و مذاهب چهارگانه به تفکیک بررسی می‌شود.

۱-۳-۱- فقه امامیه: در فقه امامیه با فوت جانی اجرای قصاص به دلیل فقدان موضوع منتفی می‌شود؛ زیرا قصاص مجازاتی شخصی و قائم به حیات جانی است و با مرگ او امکان تحقق آن زائل می‌گردد (حلی (محقق)، ۱۴۰۸، ۲۲۵/۴). فقهای امامیه با استناد به قاعده‌ی «عدم مؤاخذه الغیر بفعل الغیر» و اصل شخصی بودن مجازات، بر این باورند که پس از مرگ قاتل، تعقیب کیفری منتفی است. با این حال درباره‌ی سرنوشت حق اولیای دم دو دیدگاه وجود دارد: نظر مشهور آن است که در صورت فوت جانی در قتل عمد، دیه تنها از ترکه او پرداخت می‌شود و هیچ‌گونه مسئولیتی بر عاقله قرار نمی‌گیرد؛ زیرا ضمان دیه از نوع «دین» است و بر عهده جانی ثابت می‌ماند و با مرگ او نیز از ترکه ادا می‌شود و مسئولیت عاقله تنها در قتل خطایی ثابت است (نجفی، ۱۴۱۲، ۳۱۱/۴۳؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰، ۵۶/۱۵؛ حلی (محقق)، ۱۴۰۸، ۱۹۰/۴). در مقابل نظر غیرمشهور که قانون مجازات اسلامی نیز در ماده ۴۳۵ نیز ملهم از آن است، بر آن است که ضمان عاقله در قتل با مرگ جانی ساقط نمی‌شود و همچنان عاقله مسؤول پرداخت دیه است؛ زیرا ضمان عاقله حقی برای مجنی‌علیه است که با مرگ جانی از بین نمی‌رود (حلی (علامه)، ۱۴۱۳، ۲۴۲/۷). به هر حال براساس مشهور فقهای امامیه با استناد به قاعده‌ی تسبیب و بقای حقوق مالی پس از موت بر این باورند که حق اولیای دم به دیه تبدیل و از ترکه جانی پرداخت می‌شود (ساریخانی و اسلامی‌نیا، ۱۳۹۳، ۱). بنابراین از دیدگاه امامیه، فوت جانی سبب سقوط قصاص نفس است ولی حق مالی اولیای دم بر ذمه‌ی ترکه باقی می‌ماند.

۱-۳-۲- فقه حنفی و مالکی: حنفیه معتقدند فوت قاتل موجب سقوط مطلق قصاص است؛ زیرا قصاص حقی شخصی است که با مرگ صاحب فعل منتفی می‌شود (البرکات، ۱۳۷۹، ۲/۲۱۰). براساس قاعده‌ی «القصاص لا یُسْتَوْفَى إِلَّا مِنَ الْحَيِّ» اجرای قصاص متوقف بر حیات جانی است. با این حال آنان دیه را حقی مالی برای اولیای دم دانسته‌اند که با مرگ قاتل از بین نمی‌رود و در صورت وجود ترکه از اموال او پرداخت می‌شود (کاسانی، ۱۴۰۶، ۷/۱۰۰). استناد فقهی این دیدگاه، عموم آیه‌ی «وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيهِ سُلْطَانًا» (اسراء/۳۳) است که دلالت بر بقاء حق مالی ولی‌دم حتی پس از فوت قاتل دارد (البرکات، ۱۳۷۹، ۲/۲۱۵).

مالکیه نیز معتقدند فوت قاتل موجب سقوط قصاص است؛ اما فقه‌های این مذهب بر تثبیت حق قصاص تا زمان مرگ جانی تأکید دارند (ابن عبدالبر، ۱۴۰۹، ۱/۳۰۵). آنان با استناد به قاعده‌ی «المال ببقی فی الذمه بعد الموت» معتقدند که دیه حقی مالی و مستقل از حیات قاتل است و از ترکه‌ی او پرداخت می‌شود و در صورت نبود ترکه دیه نیز ساقط می‌گردد (ابن عبدالبر، ۱۴۰۹، ۱/۳۱۰). بدین ترتیب در هر دو مذهب، فوت جانی موجب سقوط قصاص است؛ اما حق مالی ولی‌دم در قالب دیه تا زمان تسویه‌ی ترکه باقی می‌ماند.

۱-۳-۳- فقه حنبلی و شافعی: شافعیه بر این باورند که قصاص حقی شخصی و قائم به وجود جانی است و با فوت او موضوع قصاص منتفی می‌شود (خطیب شربینی، ۱۴۲۶، ۵/۳۵۶). در الأم نیز آمده است که مرگ قاتل موجب زوال حق قصاص است؛ زیرا قصاص تنها در حضور جانی قابل اجراست (خطیب شربینی، ۱۴۲۶، ۵/۳۶۰). با این حال، فقه‌های شافعیه با استناد به آیه‌ی «وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيهِ سُلْطَانًا» (اسراء/۳۳) دیه را حق مالی اولیای دم می‌دانند که با فوت قاتل ساقط نمی‌شود و از ترکه یا عاقله‌ی او پرداخت می‌گردد. بدین ترتیب مرگ قاتل مانع قصاص است؛ اما حق مالی ناشی از جنایت باقی است. حنبله نیز مانند حنفیه و مالکیه معتقدند که فوت قاتل موجب سقوط قصاص است؛ زیرا قصاص جنبه‌ی شخصی دارد و اجرای آن پس از مرگ ممکن نیست (ابن قدامه، ۱۴۲۵، ۳/۱۴۳)؛ اما در باب دیه براساس قاعده‌ی «بقاء المال فی الذمه»، آن را حقی مالی می‌دانند که از ترکه‌ی قاتل پرداخت می‌شود و در صورت عدم کفایت اموال، ساقط می‌گردد (ابن قدامه، ۳/۱۴۲۵، ۱۵۰). بنابراین هر دو مذهب در سقوط قصاص اتفاق دارند و تنها در قلمرو بقاء حق دیه و ترتیب پرداخت آن تفاوت‌های جزئی مشاهده می‌شود.

۴-۱- فرار قاتل

در فقه امامیه، فرار قاتل یکی از موانع اجرای قصاص محسوب می‌شود. اگر قاتل فرار کند اجرا تعلیق و به تأخیر می‌افتد هرگاه در جنایت عمدی، به علت مرگ یا فرار، دسترسی به مرتکب نباشد، دیه جنایت از اموال مرتکب پرداخت می‌شود و در صورتی که مرتکب، مالی نداشته باشد درخصوص قتل عمد، ولی‌دم می‌تواند دیه را از عاقله بگیرد (ساداتی و صباحی، ۱۴۰۱، ۱۳۲). در مذاهب چهارگانه اهل سنت، «فرار قاتل عمد» ذاتاً از موجبات سقوط قصاص نیست؛ بلکه تعدّر موقت در استیفاء حق محسوب می‌شود.

۱-۴-۱- فقه امامیه: در فقه امامیه فرار قاتل موجب سقوط قصاص نیست، بلکه اجرای آن تا زمان دسترسی به جانی معلق می‌ماند (حلی، ۱۴۰۸، ۴/۲۳۵). فقه‌های امامیه با استناد به قاعده‌ی «بقاء الحق مع بقاء الموضوع» و آیه‌ی «وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيهِ سُلْطَانًا» (اسراء/۳۳) معتقدند که حق ولی‌دم با فرار قاتل از بین نمی‌رود، بلکه تا زمان امکان دسترسی به او باقی است (نجفی، ۱۴۰۴، ۴۳/۳۲۵). با این حال، در صورت تعدّر اجرای قصاص - مثلاً در فرض فرار دائمی یا فقدان امکان استرداد قاتل -

گروهی از فقها مانند ابن جنید، با استناد به قاعده‌ی «تدارک حق الناس بالمال» قائل به تبدیل قصاص به دیه شده‌اند. در مقابل مشهور امامیه این تبدیل را مردود دانسته و معتقدند دیه تنها در فرض تراخی یا صلح معتبر است. قانون‌گذار معاصر نیز با الهام از نظر غیرمشهور فقها، مقرر کرده است که در صورت عدم امکان اجرای قصاص به هر علت، از جمله فرار قاتل، حق قصاص به دیه تبدیل می‌شود لکن برای اولیاء دم این حق قائل شده است که چنانچه دریافت دیه ناشی از گذشت بی قید و شرط نباشد در صورت دسترسی به قاتل قصاص را جاری کند.

۱-۴-۲- فقه حنفی: حنفیه بر این باورند که فرار قاتل موجب سقوط قصاص نمی‌شود؛ زیرا قصاص حقی است که پس از ثبوت، تنها با استیفاء یا اسقاط ولی‌دم از بین می‌رود (کاسانی، ۱۴۰۶، ۲۴۶/۷). مبنای آنان آیه‌ی ۳۳ سوره اسراء می‌باشد که استمرار حق ولی‌دم را تا استیفاء قصاص اثبات می‌کند. فقهای حنفی با استناد به قاعده‌ی «الحق الثابت لا یزول بالتعذر الموقت» تصریح می‌کنند که عدم امکان موقت اجرای قصاص سبب سقوط حق نمی‌شود. لذا حق قصاص در حالت فرار محفوظ است و تنها در صورت صلح یا عفو به عوض به دیه تبدیل می‌گردد.

۱-۴-۳- فقه مالکی: مالکیه نیز فرار قاتل را موجب سقوط قصاص نمی‌دانند و معتقدند اصل بقای حق قصاص تا زمان قدرت بر اجرای آن است (هزانی، ۱۴۴۶، ۴۸۲). مستند آنان قاعده‌ی «التعذر لا یسقط الحق» است و استناد قرآنی آن، همان آیه‌ی ۳۳ سوره‌ی اسراء است که استمرار حق ولی‌دم را تا تحقق قصاص یا عفو تأیید می‌کند. به‌علاوه مالکیه بر پایه‌ی اصل «القصاص حق شخصی لا مالی» تصریح دارند که قصاص به سبب فرار به دیه تبدیل نمی‌شود مگر آنکه ولی‌دم با جانی مصالحه کند. از نظر آنان تعذر اجرای موقت مانند فرار، موجب توقّف نه سقوط حق است.

۱-۴-۴- فقه شافعی: شافعیه نیز فرار قاتل را تعذر موقت دانسته و معتقدند تا زمان امکان دسترسی به قاتل، حق قصاص پابرجاست. با این حال در فرض تعذر دائمی یا طولانی، قول مشهور آنان این است که قصاص می‌تواند با عفو اولیای دم به دیه یا حکم حاکم در جهت مصلحت عمومی تبدیل شود (الخن و همکاران، ۱۴۱۳، ۴۳/۸). آنان به استناد ۱۷۸ سوره بقره و روایت «من قتل له قتیل فهو بخیر النظرین» عفو در برابر مال را جایگزینی مشروع برای قصاص می‌دانند. از دیدگاه شافعیه، واجب در قتل عمد یکی از دو امر است - قصاص یا دیه - که با تعذر استیفاء قصاص، حق مالی ولی‌دم به‌عنوان بدل باقی می‌ماند.

۱-۴-۵- فقه حنبلی: در فقه حنبلی نیز فرار جانی سبب سقوط قصاص نمی‌شود و فقهای این مذهب بر حبس یا تعقیب قاتل تا زمان امکان استیفاء تأکید دارند (ابن قدامه، ۱۴۰۵، ۳۸۳/۸). حنابله با استناد به قاعده‌ی «القصاص لا یُسْتَوْفَى إِلَّا مِنَ الْحَيِّ» و آیه‌ی ۳۳ سوره اسراء، فرار را مانع اجرای قصاص می‌دانند نه موجب سقوط آن. در فرض تعذر دائمی، مانند مرگ قاتل در حال فرار، اختلاف نظر دارند: برخی سقوط مطلق را پذیرفته‌اند؛ اما گروهی دیگر بر ثبوت دیه از ترکه استدلال کرده‌اند؛ زیرا حق اولیای دم مالی است که با مرگ جانی در ذمه‌ی او باقی می‌ماند. بر این اساس، فرار موجب تعویق در استیفاء است نه زوال حق.

۱-۵- ارث‌بری حق قصاص توسط قاتل

حق قصاص در فقه اسلامی، از جمله حقوق خصوصی اولیای دم محسوب می‌شود که به آنان اختیار می‌دهد تا در برابر قتل عمدی، مرتکب را قصاص یا عفو کنند. یکی از مسائل محل بحث در میان فقهای اهل سنت، مسأله توریث حق قصاص است؛ بدین معنا که اگر ولی‌دم پیش از اجرای قصاص فوت کند، آیا این حق به ورثه او منتقل می‌شود یا ساقط می‌گردد. اهمیت این

موضوع در آثار عملی آن آشکار است؛ زیرا پاسخ به این پرسش می‌تواند موجب سقوط یا بقای قصاص و تغییر مسیر اجرای عدالت کیفری شود.

۱-۵-۱- فقه امامیه: در فقه امامیه ولی‌دم نزدیک‌ترین وارث مقتول است و در موارد نادر ممکن است خود قاتل از جمله‌ی ورثه باشد؛ مانند موارد قتل متقابل میان خویشاوندان (حلی (محقق)، ۱۴۰۸، ۲۳۱/۴). در این فرض، فقها به اجماع معتقدند که سهم قاتل از حق قصاص قابل استیفاء نیست؛ زیرا هیچ‌کس نمی‌تواند خویشتن را قصاص کند. این حکم بر پایه‌ی قاعده‌ی فقهی «عدم جواز استیفاء القصاص من النفس» و قاعده‌ی «امتناع الجمع بین النقیضین» یعنی اتحاد جانی و مجنی‌علیه در یک شخص استوار است. از دیدگاه امامیه، با ولی‌دم شدن قاتل، اجرای قصاص منتفی می‌گردد و حق مزبور به دیه تبدیل می‌شود (نجفی، ۱۴۰۴، ۳۶/۴).

صاحب جواهر با استناد به آیه‌ی ۳۳ سوره اسراء می‌گوید چون قاتل نمی‌تواند ولیّ خویش باشد، سلطنت او بر قصاص از بین می‌رود و به حق مالی تبدیل می‌شود که دیگران از آن بهره‌مند می‌شوند (نجفی، ۱۴۰۴، ۳۸/۴۱). امام خمینی نیز در تحریر الوسيله بیان می‌کند که این سقوط، ناشی از گذشت یا صلح نیست، بلکه به سبب امتزاج مالکیت قاتل در حق قصاص است که مانع تحقق استیفاء می‌شود (خمینی (امام)، ۱۳۹۲، ۵۲۴/۲). به همین دلیل، اگر تنها ولی‌دم همان قاتل باشد، حق قصاص ساقط و دیه از بیت‌المال پرداخت می‌شود تا حق مقتول زائل نگردد (حلی (محقق)، ۱۴۰۸، ۲۴۵/۴).

۱-۵-۲- فقه حنفی: حنفیه معتقدند حق قصاص همانند اموال مادی قابل ارث بردن است؛ زیرا از دید آنان قصاص حقی است مرکب از جنبه شخصی و مالی؛ به‌ویژه چون با صلح یا عفو می‌تواند به دیه تبدیل شود (سرخسی، ۱۴۱۴، ۶۸/۲۶). با استناد به آیه‌ی ۳۳ سوره اسراء اولیای دم پس از مرگ ولی اصلی در این حق قائم‌مقام او می‌شوند. با این حال، اگر قاتل یا فرزند او در شمار ورثه مقتول باشد، سهم او از حق قصاص ساقط می‌شود؛ زیرا «هیچ‌کس نمی‌تواند در قتل خود شریک باشد» و اجتماع قاتل و ولی‌دم در یک شخص محال است (کاسانی، ۱۴۰۶، ۱۲۰/۷). ابن‌عابدین نیز تصریح دارد که در این فرض قصاص به‌طور کامل ساقط و دیه به بیت‌المال منتقل می‌شود و قاتل از هر حقی محروم است (ابن‌عابدین، ۱۴۱۲، ۱۳۳/۶).

۱-۵-۳- فقه مالکی: مالکیه نیز قاتل به توارث حق قصاص هستند و آن‌را همانند سایر حقوق شخصی مالی، قابل انتقال به ورثه می‌دانند (قرطبی، ۲۰۰۶، ۲۷۱/۵). از نظر آنان ولایت قصاص حقی شرعی است که با مرگ ولی‌دم به ورثه منتقل می‌شود، مشروط بر این که قاتل در میان ورثه نباشد. در المدونه آمده است: «إذا كان القاتل من الورثة، سقط نصيبه من القصاص وبقي للأخريين» (مالک، ۱۳۲۳، ۴۲۶/۴). مبنای فقهی این حکم قاعده‌ی «من قتل لا يرث» است که از روایت نبوی «لا يرث القاتل شيئاً» اخذ شده است (حطاب، ۱۴۱۷، ۲۱۵/۶). در نتیجه، اگر قاتل در زمره‌ی ورثه باشد، سهم او از حق قصاص ساقط و دیه به سایر ورثه یا عاقله تعلق می‌گیرد. از دیدگاه مالکیه، این سقوط نه ناشی از عفو بلکه به سبب منع شرعی از اجتماع ملک و جنایت در یک شخص است.

۱-۵-۴- فقه شافعی: شافعیه حق قصاص را از حقوق اختصاصی اولیای دم می‌دانند که پس از مرگ آنان به ورثه‌شان منتقل می‌شود مگر آنکه تمامی ورثه قاتل باشند؛ در این صورت، قصاص ساقط است (شافعی، ۱۴۱۰، ۱۱۲/۶). براساس قاعده‌ی «من قتل مورثه فلا يرثه» و آیه‌ی ۳۳ سوره اسراء ولایت قصاص در حق قاتل زایل می‌شود؛ زیرا او نمی‌تواند در عین حال، ولیّ و جانی باشد. نووی می‌گوید: «إذا كان القاتل ولياً سقط القصاص وكانت الدية فيءاً للمسلمين» (نووی، ۱۴۲۵، ۱۴۰/۱۹). از نظر شافعیه

در این حالت دیه به بیت‌المال تعلق می‌گیرد و قاتل از هرگونه استحقاق مالی یا ولایی محروم است. مبنای این حکم اصل تعارض ولایت و جنایت است که مانع تحقق قصاص در چنین وضعی می‌شود.

۱-۵-۵- فقه حنبلی: حنبله نیز توریث حق قصاص را پذیرفته و آن را حق اولیای دم می‌دانند که پس از مرگ آنان به ورثه‌شان منتقل می‌شود (ابن قدامه، ۱۴۰۵، ۳۵۵/۹). آنان به سیره‌ی صحابه استناد کرده‌اند که ورثه مقتول در صورت فوت ولی‌دم، قصاص را اجرا کرده‌اند؛ اما اگر قاتل در میان ورثه باشد، قصاص و دیه هر دو ساقط می‌شود؛ زیرا اجتماع استحقاق و جنایت در یک شخص ممکن نیست. ابن قدامه می‌گوید: «إذا كان القاتل وارثاً سقط القصاص والديه، لأنه لا يقتص من نفسه ولا يؤخذ المال من ماله» (همان، ۳۵۷/۹). این رأی بر قاعده‌ی «انتفاء القصاص باتحاد الجانی والمجنی‌علیه» استوار است. بنابراین، قاتل از هر حقی محروم می‌شود و اگر وارث دیگری نباشد، دیه از بیت‌المال پرداخت می‌گردد.

۲- عدم توریث حق قصاص

برخی از فقه‌های متأخر و اندکی از علمای سلف بر این باورند که حق قصاص حقی غیرقابل انتقال است؛ زیرا جنبه شخصی و وابسته به رابطه خونی با مقتول دارد. از دیدگاه آنان، این حق به شخص ولی‌دم اختصاص دارد و با مرگ او ساقط می‌شود، مگر آنکه همه اولیای دم در قید حیات بوده و توافق کنند. استناد این گروه بیشتر به ماهیت شخصی و غیرمالی حق قصاص است (شوکانی، ۱۹۹۳، ۱۰۷/۷). مخالفان معتقدند قیاس قصاص به دیه نادرست است؛ زیرا دیه ماهیت مالی محض دارد، در حالی که قصاص ماهیتی کیفری و بازدارنده داشته و وابسته به وجود رابطه مستقیم ولی‌دم با مقتول است (ابن‌همام، ۱۹۸۴، ۴۴۰/۶). این گروه هشدار می‌دهند که پذیرش توریث قصاص می‌تواند باعث بروز نزاع‌های خانوادگی و حتی سوءاستفاده‌های مالی گردد، به‌ویژه اگر ورثه با انگیزه مالی به جای قصاص، عفو کنند.

۳- علل خاص سقوط قصاص نفس در مذاهب خمس

علل خاص سقوط قصاص نفس، عواملی هستند که تنها موجب زوال حق قصاص در قتل عمدی می‌شوند و شامل موارد زیر است.

۱-۳- تعارض اقرارها

یکی از دلایل اصلی اثبات قتل در فقه جزایی، اقرار جانی نسبت به ارتکاب جنایت است. درباره‌ی تعداد اقرار لازم برای اثبات قتل، میان فقها اختلاف نظر وجود دارد؛ برخی یک اقرار را کافی دانسته‌اند (نجفی، ۱۴۰۴، ۲۴/۴۲؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳، ۱۷۵/۱۵؛ خمینی (امام)، ۱۳۹۲، ۴۶۰/۲) و برخی دیگر تعدد آن را شرط می‌دانند (ابن‌برآج، ۱۴۰۶، ۵۰۲/۲؛ شیخ طوسی، ۱۴۰۰، ۷۴۲). با این حال، همگی بر این امر اتفاق دارند که اقرار از ادله‌ی معتبر در اثبات قتل است. در برخی موارد، ممکن است درباره‌ی یک قتل، دو اقرار متعارض ارائه شود؛ هر یک از آن‌ها، در صورت نبود دیگری، صلاحیت اثبات جرم را دارد. این وضعیت که از آن با عنوان «تعارض اقرارها در باب قتل» یاد می‌شود (مومنی و همکاران، ۱۳۹۷، ۳۶)، می‌تواند از اسباب سقوط قصاص به‌شمار آید. در ادامه، دیدگاه‌های فقه امامیه و مذاهب اهل سنت در این زمینه بررسی خواهد شد.

۱-۱-۳- فقه امامیه: در فقه امامیه، بنابر نظر مشهور، یک‌بار اقرار معتبر از سوی جانی برای اثبات قتل عمد و ثبوت قصاص کافی است (حلی (محقق)، ۱۴۰۸، ۲۱۲/۴)؛ اما اگر دو نفر جداگانه به یک قتل اقرار کنند و سپس یکی از آنان از اقرار خویش بازگردد، به سبب پیدایش تعارض در اقرارها و تردید در استناد جنایت به شخص معین، قصاص از هر دو ساقط می‌شود (نجفی،

۱۴۰۴، ۳۸۶/۴۱). مستند این حکم، لزوم تحقق یقین در دماء و اجرای مجازات است؛ چراکه اصل «الدماء محترمة لا یزال عنها إلا بیقین» اقتضا دارد که در صورت شبهه، قصاص منتفی گردد. فقهای امامیه برای تأیید این مبنا به حدیث نبوی «ادروا الحدود بالشبهات» استناد کرده‌اند (حر عاملی، ۱۴۰۹، ۱۱۰/۲۹). بر این اساس در فرض تعارض اقرار، قصاص به دلیل فقدان قطعیت ساقط و دیه از بیت‌المال یا به تراضی از متهمان اخذ می‌شود. با این حال، گروهی از فقها مانند مرعشی قائل‌اند که اولیای دم در این حالت می‌توانند یکی از دو مقرر را برای قصاص یا دیه برگزینند؛ زیرا با وجود اقرار صریح هر یک، اصل استصحاب اقرار بر ضدّ خود مقرر حجت است (مرعشی، ۱۳۶۵، ۵۴).

۳-۱-۲- مذاهب چهارگانه اهل سنت: در مذاهب چهارگانه اهل سنت، اگر دو نفر جداگانه به قتل یک شخص اقرار کنند و پس از آن یکی از آنان از اقرار خود رجوع نماید، فقها این مسئله را از مصادیق تعارض اقرار دانسته‌اند که در آن یکی از دو دلیل باقی و دیگری با رجوع ساقط می‌شود. بر پایه‌ی اصول فقهی، اقرار حجت است علیه مقرر خود، نه غیر؛ بنابراین رجوع یکی از دو مقرر، اقرار او را باطل می‌سازد ولی در اقرار دوم خللی ایجاد نمی‌کند (سرخسی، ۱۴۱۴، ۸۵/۲۴). حنفیه با استناد به قاعده‌ی «الاعتراف حجة قاصرة» و اصل احتیاط در دماء، معتقدند اگر مقرر اول رجوع کند و مقرر دوم بر اقرار خود باقی بماند، قصاص تنها بر دوم ثابت است؛ زیرا اقرار اولی از اثر ساقط شده و اقرار دوم همچنان حجت تام بر علیه خودش است (سرخسی، ۱۴۱۴، ۸۳/۲۴). با این حال، اگر هر دو از اقرار بازگردند، قصاص ساقط و دیه ثابت می‌شود. مالکیه نیز این تفکیک را پذیرفته‌اند و تصریح کرده‌اند که در فرض بقای یکی از دو اقرار، اقرار باقی‌مانده معتبر است و موجب قصاص همان شخص می‌شود (قرطبی، ۲۰۰۶، ۲۴۷/۵). مبنای آنان، اصل «الاعتراف سید الأدلة» است که رجوع پس از اقرار را، مگر به قرینه‌ی کذب یا اکراه، بی‌اثر در اعتبار اقرار دوم می‌داند.

شافیه، در پرتو قاعده‌ی «الحدود تدرأ بالشبهات»، میان دو فرض تمایز می‌گذارند: اگر رجوع اولی موجب شک در وقوع قتل از جانب دومی نشود، قصاص نسبت به دومی باقی است؛ اما اگر رجوع اولی شبهه‌ای در استناد جنایت به دومی پدید آورد، قصاص نیز ساقط و دیه مقرر می‌شود (نووی، ۱۴۲۵، ۱۳۱/۱۳). حنبله نیز همانند حنفیه، اقرار دوم را مادام که رجوع نکرده معتبر می‌دانند. ابن قدامه تصریح دارد: «إذا أقرّ اثنان بقتل رجل فرجع أحدهما ثبت القصاص على الباقي» (ابن قدامه، ۱۴۰۵، ۲۳۰/۱۲). علت آن است که هر اقرار دلیل مستقل است و بطلان یکی، دیگری را بی‌اثر نمی‌سازد. با این حال، اگر احتمال مشارکت یا اشتراک در قتل وجود داشته باشد، قصاص ساقط و دیه مشترک می‌شود.

در نتیجه، دیدگاه غالب در مذاهب چهارگانه آن است که در فرض تعارض دو اقرار با رجوع یکی از مقرّین، قصاص فقط بر عهده‌ی مقرر باقی اعمال می‌شود؛ زیرا اقرار حجتی شخصی است و بطلان یکی موجب سقوط دیگری نمی‌شود. این نتیجه هم‌زمان بر دو اصل «احتیاط در دماء» و «لزوم احترام حجت اقرار» مبتنی است (ابن رشد، ۱۴۰۸، ۴۵۲/۲).

۳-۲. تعارض ادله اثبات دعوا

تعارض دلایل اثبات در دعاوی قصاص نفس هنگامی محقق می‌شود که بین دلایل ارائه شده برای اثبات جرم مانند شهادت شهود، اقرار، یا قرائن، تناقض یا اختلاف اساسی وجود داشته باشد، به گونه‌ای که نتوان به آنها ترتیب اثر داد. این مسئله در فقه مذاهب اسلامی به عنوان یکی از علل سقوط قصاص مطرح شده است.

۳-۲-۱- فقه امامیه: در فقه امامیه اثبات قصاص در قتل عمد مشروط به یقین در انتساب جنایت به فاعل معین است؛ زیرا خون مسلمان محترم است و تنها با دلیل قطعی می‌توان حرمت آن را برداشت. براساس قاعده‌ی «الدماء لا یزال عنها إلا بیقین»

و اصل احتیاط در دماء، هرگاه دلایل اثباتی متعارض شوند و موجب تردید در استناد قتل به شخص خاص گردند قصاص ساقط می‌شود (حلی (محقق)، ۱۴۰۸، ۲۱۵/۴). مشهور فقهای امامیه از جمله علامه حلی و صاحب جواهر بر این باورند که اگر دو بینة مستقل شهادت دهند و هر یک شخص متفاوتی را قاتل معرفی کند، یا دو نفر جداگانه به قتل اقرار کنند، تعارض ادله موجب شبهه در موضوع و سقوط قصاص از هر دو خواهد شد (نجفی، ۱۴۰۴، ۳۹۰/۴۱). مبنای این حکم قاعده‌ی نبوی «ادروا الحدود بالشبهات» است که با اولویت در دماء جاری می‌شود. از آنجا که قصاص از احکام حدی نیست بلکه از حقوق الناس است؛ اما احتیاط در دماء اقتضا دارد که تا یقین حاصل نشود، مجازات نفس جاری نگردد.

برخی فقهای متأخر مانند محقق خراسانی و شیخ انصاری دیدگاهی متفاوت ارائه کرده‌اند. آنان معتقدند هر بینة حجت شرعی مستقل است و تعارض دو بینة به معنای سقوط مطلق نیست؛ بلکه باید با قرائن و اوضاع و احوال جمع عرفی کرد (خراسانی (محقق)، ۱۴۱۰، ۱۷۸/۵؛ انصاری، ۱۳۰۵، ۴۵۰/۳). به‌ویژه در فرضی که امکان مشارکت یا معاونت در قتل وجود داشته باشد، می‌توان به استناد قواعد اشتراک در جنایت، هر یک را در حد سهم خود مسئول دانست.

با این حال، نظر مشهور میان فقهای امامیه آن است که چون قصاص نیازمند یقین کامل است، وجود دو دلیل متعارض، هرچند از نوع بینة شرعی باشد، موجب سقوط قصاص و لزوم پرداخت دیه از بیت‌المال یا از جانب متهمان است. در جواهر الکلام آمده است: «التعارض بین البینتین یوجب سقوطهما فی القصاص لأن الدماء لا یحکم فیها إلا بالیقین» (نجفی، ۱۴۰۴، ۳۹۲/۴۱). برخی نیز برای جمع میان دو بینة گفته‌اند که می‌توان به قاعده‌ی «التساقط مع الرجوع إلى الأصل» استناد کرد؛ یعنی با سقوط هر دو دلیل، به اصل برائت از قصاص و بقاء ضمان مالی بازگردیم. در نتیجه، حکم نهایی فقه امامیه این است که در فرض تعارض دو اقرار یا دو بینة در اثبات قتل، قصاص ساقط و دیه ثابت است؛ زیرا یقین از میان رفته و شبهه در تحقق موضوع قصاص پدید آمده است.

۳-۲-۲- مذاهب چهارگانه اهل سنت: در فقه حنفی اگر بین شهود در بیان جزئیات قتل اختلاف وجود داشته باشد یا شهادت با اقرار متهم متناقض باشد قصاص ساقط می‌شود؛ در این مذهب تحقق قصاص منوط به ثبوت قطعی انتساب قتل به جانی است و هرگونه اختلاف میان دلایل اثبات این قطعیت را از میان می‌برد. فقهای حنفیه تصریح دارند که اگر میان شهادت شهود در جزئیات مؤثر مانند نحوه‌ی وقوع قتل یا ابزار جنایت اختلاف باشد، یا اگر اقرار متهم با شهادت‌ها تعارض پیدا کند قصاص ساقط می‌شود (المرغینانی، ۱۴۲۸، ۳۸۳/۴). مبنای آنان قاعده‌ی «الدماء لا یزال عنها إلا بیقین» و آیه‌ی «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ» (اسراء/۳۶) است که لزوم علم قطعی در صدور حکم را بیان می‌کند. به همین دلیل در صورت تعارض ادله، تنها دیه یا تعزیر باقی می‌ماند و قصاص اجرا نمی‌شود.

مالکیه نیز دیدگاهی مشابه دارند و بر قاعده‌ی احتیاط در دماء و اصل «ادروا الحدود بالشبهات» تکیه می‌کنند. در منابع آنان، از جمله مواهب الجلیل، آمده است که اگر شهود در امور مؤثر در حکم مانند زمان، مکان یا چگونگی قتل اختلاف داشته باشند، شهادتشان مردود است و قصاص ساقط می‌گردد؛ مگر این که اختلاف در جزئیات غیرمؤثر باشد مانند رنگ لباس یا محل دقیق ضربه (الحطاب، ۱۴۱۷، ۲۲۱/۶). مبنای مالکیه این است که یقین در دماء باید کامل و خالی از تردید باشد و هرگونه تعارض نشانه‌ی ضعف دلیل است.

در فقه شافعی، تعارض میان ادله‌ی اثبات مانند تناقض میان شهادت شهود و اقرار متهم یا میان دو شهادت متفاوت، موجب سقوط قصاص است مگر آن که یکی از دلایل به قرینه‌ی قوت یا کثرت شهود ترجیح داده شود (نووی، ۱۴۲۳، ۱۱۲/۱۹). شافعیه

این رأی را بر مبنای قاعده‌ی «الترجیح عند تعارض البینات» بنا کرده‌اند و تصریح می‌کنند که تنها در صورت ترجیح یکی از دلایل به‌نحو اطمینان‌آور می‌توان قصاص را اعمال کرد؛ در غیر این صورت شبهه مانع اجراست.

حنابله نیز قائل‌اند که اگر شهادت شهود با هم تعارض کند یا با علم قاضی ناسازگار باشد، قصاص ساقط است؛ زیرا اصل در دماء احتیاط است و مجازات بدون علم یقینی جایز نیست (بهوتی، ۱۴۱۸، ۱۵۰/۱۶). ابن قدامه در المغنی نیز بر این مبنا می‌گوید که هرگاه دو بینة متعارض شوند، «یتساقطان و یرجع الحاکم الی الأصل» یعنی هر دو دلیل ساقط و به اصل برائت و منع از قصاص رجوع می‌شود.

بنابراین در مذاهب چهارگانه اهل سنت، تعارض ادله اثبات از موجبات سقوط قصاص است؛ زیرا شرط اجرای قصاص، قطعیت و خلو از شبهه در ثبوت جرم است. همه‌ی فقها بر قاعده‌ی «درء الحدود بالشبهات» و اصل قرآنی علم و یقین در قضا تأکید کرده‌اند. اختلاف در شهادت یا تناقض در اقرار، نشانه‌ی ضعف حجت است و موجب بازگشت به اصل «حرمة الدماء» می‌شود. از این رو فقه‌های مذاهب چهارگانه اجماع نموده‌اند که در فرض تعارض ادله، قصاص منتفی و دیه یا تعزیر جایگزین می‌شود.

۳-۳- رجوع شهود از شهادت

رجوع شهود از شهادت، به معنای انصراف آنان پیش از اجرای حکم، در فقه مذاهب اسلامی این امر موجب ایجاد شبهه و مانع اجرای قصاص است. دلیل مشترک مذاهب این است که قصاص به یقین نیاز دارد و رجوع، یقین را از بین می‌برد.

۳-۳-۱- فقه امامیه: در فقه امامیه، شهادت دو شاهد عادل و بالغ از ادله معتبر برای اثبات قتل عمد و اجرای قصاص است (حلی (محقق)، ۱۴۰۸، ۲۲۰/۴). رجوع شهود به معنای بازگشت آنان از شهادتی است که پیش‌تر در محکمه ادا کرده‌اند و ممکن است به‌صورت صریح («اشتباه کردم» یا «دروغ گفتم») یا ضمنی (انکار ضمنی مضمون شهادت) صورت پذیرد. فقه‌های امامیه میان رجوع قبل از صدور حکم و رجوع پس از صدور یا اجرای حکم تفکیک قائل شده‌اند.

مشهور فقها معتقدند اگر شهود پیش از صدور حکم از شهادت خود رجوع کنند شهادت آنان بی‌اعتبار و قصاص ساقط می‌شود؛ زیرا با زوال یقین نسبت به صدق شهادت، استناد قتل به متهم مخدوش می‌گردد (نجفی، ۱۴۰۴، ۴۱/۴۰). مبنای این حکم، قاعده‌ی «ادروا الحدود بالشبهات» و اصل «احتیاط در دماء» است؛ چراکه قصاص از شدیدترین احکام الهی است و در صورت تردید در انتساب جنایت باید از آن صرف‌نظر شود (حرعاملی، ۱۴۰۹، ۱۲۰/۲۹).

اما اگر رجوع پس از صدور حکم یا پس از اجرای قصاص واقع شود، فقه‌های امامیه اتفاق دارند که این رجوع موجب نقض حکم یا سقوط قصاص نمی‌شود؛ زیرا حکم صادر شده براساس دلایل معتبر بوده و اجرای آن قطعی است. در این فرض تنها اثر رجوع تحمل ضمان مالی یا کیفری توسط شهود است، چراکه شهادت نادرست موجب اتلاف نفس محترمه شده است (حلی (محقق)، ۱۴۰۸، ۲۴۹/۴؛ حلی (علامه)، ۲/۲۲۱/۱۴۱۳؛ میرحسینی، ۱۳۸۷، ۲۲۹).

با این حال، گروهی از فقه‌های متأخر، از جمله شیخ انصاری، رجوع پس از شهادت را تنها در صورتی مؤثر می‌دانند که با قرائن روشن همراه باشد؛ بدین معنا که اگر رجوع به سبب اکراه، تهدید یا اشتباه در مشاهده باشد، شهادت سابق بی‌اعتبار و قصاص ساقط می‌شود (انصاری، ۱۳۰۵، ۳/۴۷۰). در مقابل، محقق خراسانی معتقد است صرف ادعای رجوع، بدون اقامه دلیل بر اکراه یا خطا، موجب سقوط قصاص نیست؛ زیرا اصل، صحت و اعتبار شهادت نخست است (خراسانی (محقق)، ۱۴۱۰، ۵/۱۸۵).

بنابراین، در فقه امامیه، رجوع شهود پیش از صدور حکم موجب سقوط قصاص است، ولی پس از صدور یا اجرای حکم، اثر تبرئه‌ای ندارد. مبنای این تمایز حفظ توازن میان «احتیاط در دماء» و «لزوم ثبات احکام قضایی» است. از دیدگاه اصولی، شهادت پس از رجوع از حجیت ساقط و در زمره ادله مردوده قرار می‌گیرد و قاضی باید برای اثبات جرم به بینه یا قرینه دیگری استناد کند.

۳-۳-۲- مذاهب چهارگانه اهل سنت: در فقه حنفی، رجوع شهود از شهادت خود پیش از اجرای قصاص موجب سقوط قصاص و لزوم پرداخت دیه از سوی آنان است؛ زیرا با رجوع، یقین قاضی در ثبوت قتل از بین می‌رود و شبهه حاصل می‌شود. حنفیه استدلال می‌کنند که قصاص تنها در صورت علم قطعی به تحقق جنایت جایز است و هرگونه شک موجب درء قصاص می‌گردد. بنابراین، شهادت رجوع‌شده فاقد اعتبار است و مبنای آن قاعده‌ی «الدماء معصومه لا یزال عنها إلا بیقین» و حدیث «ادروا الحدود بالشبهات» می‌باشد (سرخسی، ۱۴۱۴، ۸۵/۲۶؛ کاسانی، ۱۴۰۶، ۲۵۵/۷).

مالکیه نیز قائل‌اند که اگر شهود پیش از اجرای حکم قصاص از شهادت خود بازگردند، قصاص ساقط می‌شود و دیه از بیت‌المال یا در موارد خاص بر عهده‌ی شهود قرار می‌گیرد؛ اما اگر رجوع پس از اجرای قصاص باشد اثر حقوقی ندارد و فقط ضمان مالی مطرح می‌شود (ابن رشد، ۱۴۰۸، ۴۵۲/۲؛ قرطبی، ۲۰۰۶، ۲۵۱/۵). آنان دلیل خود را بر قاعده‌ی «الشبهة تدراً القصاص» و اصل احتیاط در دماء استوار کرده‌اند؛ زیرا رجوع پس از شهادت موجب زوال اطمینان از صدق گفتار اولیه است و یقین در ثبوت قتل را از میان می‌برد.

شافیه نیز همین تفکیک را می‌پذیرند؛ لذا اگر رجوع قبل از اجرای قصاص باشد شهادت از درجه اعتبار ساقط و قصاص منتفی است؛ اما اگر پس از اجرا باشد حکم نقض نمی‌شود. فقهای شافعی تأکید دارند که در صورت رجوع قبل از اجرا، قاضی باید توقف کند و دیه یا ضمان را براساس شرایط اثباتی معین نماید (نووی، ۱۴۲۵، ۹۲/۲۰؛ شافعی، ۱۴۲۱، ۱۱۳/۶). آنان دلیل خود را قاعده‌ی «احتیاط فی الدماء» و آیه‌ی «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ» (اسراء/۳۶) می‌دانند که بر لزوم علم و یقین در قضاوت دلالت دارد.

حنابله نیز همان نظر را دارند. ابن قدامه تصریح می‌کند که در صورت رجوع شهود پیش از اجرای قصاص، شهادت بی‌اعتبار می‌شود و قصاص ساقط است، ولی اگر پس از اجرا باشد حکم جاری باقی می‌ماند و تنها دیه یا كفاره متوجه شهود خواهد بود (ابن قدامه، ۱۴۰۵، ۴۵۷/۹). علت این حکم حفظ احترام دماء و جلوگیری از نقض احکام شرعی پس از قطعیت آن‌هاست. در مجموع، هر چهار مذهب بر این نکته متفق‌اند که رجوع شهود پیش از اجرای قصاص موجب سقوط آن است؛ زیرا با زوال یقین اجرای مجازات جایز نیست. در مقابل رجوع پس از اجرا، اثری در حکم ندارد و فقط ضمان مالی بر شهود مترتب است. این اجماع، مبتنی بر قاعده‌ی «درء الحدود بالشبهات» و اصل احتیاط در دماء است که هدف آن حفظ جان انسان‌ها و جلوگیری از اشتباه قضایی است. هرچند اختلاف جزئی در نحوه‌ی جبران مالی و مسئولیت بیت‌المال یا شهود وجود دارد، اصل سقوط قصاص در فرض رجوع قبل از اجرا، در همه مذاهب قطعی و اجماعی است.

۳-۴- صدمه به شخص ثالث در جریان اجرای قصاص

قصاص در فقه اسلامی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ضمانت‌اجراهای جرایم علیه نفس، مبتنی بر اصل عدالت و مقابله به مثل تشریع شده است و اجرای آن نیازمند رعایت شرایط دقیق شرعی و حقوقی است تا از هرگونه تعدی و ظلم جلوگیری شود. با این حال، گاه در فرآیند اجرای قصاص، حوادث پیش‌بینی‌نشده‌ای رخ می‌دهد؛ از جمله وارد آمدن صدمه به شخص دیگری غیر از

محکوم علیه. این رخداد موجب طرح این پرسش می شود که آیا وقوع چنین صدمه ای می تواند از موجبات سقوط قصاص باشد یا خیر. بررسی دیدگاه های فقه امامیه و مذاهب چهارگانه در این خصوص، اهمیت ویژه ای در تبیین قلمرو قصاص و مرزهای اجرای آن دارد.

۳-۴-۱- فقه امامیه: در فقه امامیه نظر مشهور فقها بر آن است که وارد شدن صدمه به شخص ثالث در هنگام اجرای قصاص به خودی خود موجب سقوط قصاص نسبت به جانی نمی شود، مگر آن که این صدمه منجر به قتل غیرعمدی یا آسیب غیرقابل جبران به شخص ثالث گردد (نجفی، ۱۴۰۴، ۱۰۴/۴۲؛ خمینی (امام)، ۱۳۹۲، ۵۴۶/۲). استدلال اصلی این گروه بر این مبناست که قصاص، حق الناس است و به طور خاص به نفس جانی تعلق دارد؛ بنابراین حادثه ای که در حین اجرای حق رخ دهد، اصل استحقاق قصاص را از بین نمی برد، بلکه باید جداگانه مورد رسیدگی قرار گیرد.

مشهور فقهای امامیه با استناد به قاعده ای «من أُلِف مال الغير فهو له ضامن» و اصل شخصی بودن مسئولیت کیفری، معتقدند که اگر اجرای قصاص منجر به آسیب به غیر گردد، جانی یا مباشر اجرا ضامن است و باید دیه یا کفاره بپردازد؛ اما حق قصاص اولیای دم ساقط نمی شود (حلی (محقق)، ۱۴۰۸، ۲۴۵/۴؛ شهید ثانی، ۱۴۱۳، ۴۰۵/۱۰). از نظر آنان قصاص تنها زمانی متوقف یا ساقط می شود که ادامه ی اجرای آن موجب ضرر شدید غیرقابل جبران یا سلب حیات شخص ثالث شود و امکان تفکیک و توقف وجود نداشته باشد. نمونه ی بارز آن، مسئله ی «دوقلوهای به هم چسبیده» است که اجرای قصاص بر یکی از آن ها موجب مرگ دیگری می شود؛ در این حالت، فقها اجرای قصاص را متوقف و حکم به دیه می دهند (مهرآیین، ۱۳۹۲، ۹۳).

در مقابل براساس نظر غیرمشهور مانند فیض کاشانی براساس اصل «لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام» و قاعده ی تزامم حقوق، بر این باورند که اگر اجرای قصاص موجب ضرر به غیر شود حتی اگر غیرعمدی باشد، باید از اجرای آن خودداری کرد. به تعبیر آنان حق قصاص هرچند از حقوق اولیای دم است؛ اما این حق مطلق نیست و نمی تواند سبب اضرار به دیگران گردد؛ زیرا شارع مقدس هیچ حقی را مجوز ظلم قرار نداده است (فیض کاشانی، ۱۴۱۶، ۵۴۶/۲۵).

اختلاف میان دو دیدگاه از تفسیر متفاوت نسبت به محدوده ی حق قصاص ناشی می شود: مشهور قصاص را حقی مستقل و مقدم بر سایر حقوق می داند و صدمه به غیر را موضوعی مستقل برای ضمان مالی تلقی می کنند؛ در حالی که اقلیت با تکیه بر قواعد «عدم اضرار» و «تقدیم دفع مفسده بر جلب منفعت» حق حیات اشخاص بی گناه را بر اجرای قصاص مقدم می دانند. در نتیجه اگر میان اجرای قصاص و حفظ جان شخص ثالث تزامم پدید آید، از منظر اقلیت باید قصاص ساقط یا به دیه تبدیل شود ولی از دید مشهور تنها در صورت یقین به تلف شخص ثالث توقف حکم لازم است.

۳-۴-۲- مذاهب چهارگانه اهل سنت: در مذاهب چهارگانه اهل سنت اصل در اجرای قصاص رعایت مماثلت، تناسب و منع از تعدی است. هرگونه صدمه به شخص ثالث در جریان اجرای قصاص موجب توقف یا تعلیق آن می شود؛ زیرا از منظر شرع اجرای حق قصاص نباید به ضرر بی گناهان بینجامد. مبنای مشترک میان مذاهب قواعدی همچون «لا ضرر و لا ضرار»، «درء الحدود بالشبهات» و لزوم حفظ حرمت جان انسان ها است (نووی، ۱۴۲۵، ۹۰/۱۹-۹۴).

حنفیه براساس قاعده ی احتیاط در دماء و اصل «الدماء معصومه إلا بحق» تصریح دارند که در صورت احتمال آسیب یا خطر برای شخص ثالث در هنگام اجرای قصاص قاضی موظف به توقف اجرای حکم است. اگر ضرر قابل رفع نباشد، قصاص ساقط و به دیه تبدیل می شود. در چنین حالتی، ضمان مالی بر عهده ی مباشر اجرای قصاص است (سرخسی، ۱۴۱۴، ۸۵/۲۶). آنان بر این باورند که مقصود از قصاص، تحقق عدالت و بازدارندگی است نه تعدی، و هیچ حقی مجوز اضرار به دیگران نیست.

در مذهب مالکی نیز فقها بر قاعده‌ی «لاضرر» و اصل مصلحت عامه استناد کرده‌اند. چنانچه اجرای قصاص مستلزم آسیب به شخص ثالث باشد، باید اجرای آن متوقف گردد و در صورت وقوع ضرر، قصاص به دیه تبدیل می‌شود. فقهای مالکی ضمان را میان مباشر اجرا و بیت‌المال تقسیم می‌کنند؛ زیرا قصاص از حقوق عمومی نیز محسوب می‌شود و دولت در حفظ سلامت اجرای آن مسئولیت دارد (ابن‌رشد، ۱۴۰۸، ۴۳۷/۲).

شافعیه نیز اجرای قصاص را مشروط به ایمن بودن از ضرر و تعدی می‌دانند و در فرض احتمال آسیب به شخص ثالث، توقف در اجرای حکم را واجب می‌دانند. از نظر آنان اگر صدمه واقع شود ضمان مالی بر عهده مباشر است و حق قصاص اولیای دم محفوظ می‌ماند تا پس از رفع مانع اعمال گردد (شافعی، ۱۴۲۱، ۱۱۲/۶). آنان بر مبنای قاعده‌ی «ادروا الحدود بالشبهات» و آیه‌ی «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ» (اسراء/۳۶) به لزوم توقف حکم در موارد شبهه تأکید دارند.

حنابله نیز در صورت وارد آمدن ضرر به ثالث، اجرای قصاص را متوقف می‌دانند و معتقدند مباشر اجرای حکم ضامن است. ابن‌قدامة تصریح کرده است که اگر اجرای قصاص موجب مرگ یا جرح شخصی غیر از جانی گردد باید از ادامه‌ی حکم خودداری و دیه از بیت‌المال یا مباشر پرداخت شود (ابن‌قدامة، ۱۴۰۵، ۴۵۸/۹). در نتیجه، همه‌ی مذاهب چهارگانه بر این اصل اتفاق دارند که قصاص تنها در حدود مماثلت مشروع است و چنانچه اجرای آن منجر به ضرر بر شخص ثالث گردد، باید متوقف یا به دیه تبدیل شود. این اجماع، بر پایه‌ی اصول «لاضرر»، «احتیاط در دماء» و «مصلحت عمومی» استوار است و بیانگر تأکید فقه اسلامی بر تقدم حفظ جان بی‌گناهان بر اجرای مجازات است.

نتیجه‌گیری

۱. همه‌ی مذاهب اسلامی عفو و صلح را از اسباب مشروع سقوط قصاص می‌دانند. عفو در دو صورت مطلق (بدون عوض) و مشروط (در برابر مال) پذیرفته شده است. اختلاف در آثار عفو جزئی است: در فقه امامیه، عفو برخی اولیای دم فقط در سهم آنان نافذ است و دیگران می‌توانند با پرداخت دیه‌ی سهم عفوکننده قصاص را اجرا کنند. در مذاهب مالکی، شافعی و حنبلی عفو باید از سوی همه‌ی اولیای دم باشد تا مؤثر گردد. در فقه حنفی عفو یکی از اولیا موجب سقوط کلی قصاص تلقی می‌شود. صلح نیز در همه مذاهب عقدی لازم است که با تراضی طرفین موجب سقوط قصاص می‌گردد هرچند در نوع و میزان عوض تفاوت‌هایی وجود دارد.

۲. همه‌ی مذاهب سقوط قصاص را در صورت مرگ جانی پذیرفته‌اند؛ زیرا قصاص حقی شخصی است که با مرگ موضوع آن منتفی می‌شود. اختلاف در دیه است: مشهور امامیه، حنفیه، مالکیه و حنابله پرداخت دیه را محدود به ترکه‌ی قاتل می‌دانند؛ اما شافعیه در نبود ترکه رجوع به عاقله را جایز می‌شمرند. در فرار جانی نیز اصل بقای حق قصاص پذیرفته شده و فقط در صورت تعذر دائمی، امامیه و شافعیه تبدیل قصاص به دیه را تجویز کرده‌اند.

۳. همه مذاهب انتقال حق قصاص به ورثه را پذیرفته‌اند. در فرضی که قاتل از وراثت مقتول باشد امامیه سقوط قصاص را ناشی از امتزاج حق دانسته و دیه را از بیت‌المال می‌دانند. در مقابل مذاهب چهارگانه اهل سنت سهم قاتل را ساقط و سایر ورثه را صاحب حق قصاص می‌دانند. اختلاف اصلی در تحلیل ماهیت سقوط است: امامیه آن را امتزاج حق و مذاهب چهارگانه اهل سنت آن را حرمان شرعی از ارث می‌دانند.

۴. همه مذاهب بر لزوم یقین در دماء و احتیاط اتفاق دارند. در تعارض اقرارها یا بینةها قصاص ساقط می‌شود. در امامیه تعارض دو اقرار موجب سقوط قصاص از هر دو متهم و ثبوت دیه است؛ اما مذاهب چهارگانه اهل سنت اقرار را فقط علیه مقرر معتبر می‌دانند. در تعارض بینةها امامیه سقوط مطلق را می‌پذیرند در حالیکه شافعیه امکان ترجیح یک دلیل را مطرح می‌کنند.

۵. رجوع شهود پیش از اجرای قصاص موجب سقوط آن است. پس از اجرا رجوع اثری ندارد و فقط ضمان مالی یا کیفری برای شهود ایجاد می‌کند. در امامیه برخی رجوع را مطلقاً مؤثر و برخی مشروط به اثبات اکراه یا شبهه می‌دانند. در مذاهب چهارگانه اهل سنت نیز اختلاف در مسئول پرداخت دیه وجود دارد؛ برخی شهود و برخی بیت‌المال را مسئول می‌دانند.

۶. همه مذاهب اجرای قصاص را مشروط به مماثلت و عدم تعدی می‌دانند. در صورت خطر یا صدمه به ثالث، اجرای قصاص متوقف می‌شود و مباشر ضامن است. در امامیه و مالکیه، در صورت ناگزیر بودن ضرر، قصاص به دیه تبدیل می‌شود. دیگر مذاهب نیز اصل توقف را پذیرفته‌اند.

۷. اشتراکات اصلی میان امامیه و مذاهب چهارگانه شامل لزوم یقین در دماء، احتیاط در حدود و منع ضرر به غیر است. تفاوت‌ها بیشتر در قلمرو و نحوه اعمال این اصول است: امامیه در موارد شبهه یا تراحم قصاص را به دیه تبدیل می‌کند، در حالی که مذاهب چهارگانه، به‌ویژه شافعیه، بر حفظ اصل قصاص تأکید دارند. این اختلاف‌ها ظرفیت مهمی برای مطالعات تطبیقی و اصلاح قانون‌گذاری کیفری فراهم می‌آورد.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

سپاسگزاری

در پایان سپاس بی‌کران خود را نثار خداوند متعال می‌کنم که توان و فرصت انجام این پژوهش را به من عطا فرمود و از تمامی عزیزانی که در این مسیر مشوق و همراه من بودند قدردانی می‌نمایم.

منابع

- ابن قدامه، عبدالله. (۱۴۰۵ق). المغنی. ج ۳، بیروت: دارالفکر.
- ابن رشد، محمد بن احمد. (۱۴۰۸ق). بدایه المجتهد و نهایه المقتصد. ج ۱، بیروت: دارالفکر.
- ابن همام، کمال‌الدین محمد بن عبدالواحد. (۱۹۸۴). فتح القدير شرح الهدایة. ج ۱. قاهره: مطبعة مصطفى البابي الحلبي.
- ابن عابدین، محمدآمین بن عمر. (۱۴۱۲ق). رد المحتار على الدر المختار شرح تنویر الأبصار. بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- ابن براج، عبدالعزیز بن نحریر الطرابلسی. (۱۴۰۶ق). المذهب فی فقه الإمامیه. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- ابن عبد البر، یوسف بن عبدالله. (۱۴۰۹ق). التمهید لما فی الموطأ من المعانی والأسانید. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- امامی، سید حسن. (۱۳۶۴). حقوق مدنی. ج ۵، تهران: انتشارات اسلامیة.
- انصاری، مرتضی بن محمدآمین. (۱۳۰۵ق). المکاسب. ج ۱، بیروت: دارالفکر.

- برکات، محمد. (۱۳۷۹ ش). *المبسوط فی الفقه الحنفی*. ج ۱، تهران: دار النشر العلمیه.
- بغاء، مصطفی، الشربجی، علی، الخن، مصطفی. (۱۴۱۳ ق). *الفقه المنهجی علی مذهب الامام شافعی*. ج ۴، دمشق: دارالقلم.
- بهوتی، منصور بن یونس. (۱۴۱۸ ق). *کشاف القناع عن متن الإقناع*. ج ۱، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- جباري، مجتبی و امیدی، جواد. (۱۳۹۵). «گذشت از قصاص نفس و صلح در قصاص عضو در قتل عمدی». *فصلنامه مطالعات حقوقی*. ۸(۳): ۱-۱۸.
- حر عاملی، محمد بن الحسن. (۱۴۰۹ ق). *وسائل الشیعہ إلى تحصیل مسائل الشریعہ*. ج ۱، قم: مؤسسه آل البيت.
- حطاب، محمد بن محمد الرعینی. (۱۴۱۷ ق). *مواهب الجلیل فی شرح مختصر خلیل*، ج ۳، بیروت: دار الفکر.
- حلی (محقق)، نجم‌الدین جعفر. (۱۴۰۸ ق). *شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام*. ج ۵، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- خراسانی (محقق)، محمد کاظم بن حسین. (۱۴۱۰ ق). *کفایة الاصول*. ج ۱، قم: مؤسسه آل البيت.
- خمینی، سید روح اله. (۱۳۹۲ ش). *تحریر الوسیله*، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خطیب شربینی، شمس‌الدین محمد بن أحمد. (۱۴۲۶ ق). *مغنی المحتاج إلى معرفه معانی ألفاظ المنهاج (الشرح الكبير)*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- دسوقی، محمد بن أحمد عرفه. (۱۴۱۲ ق). *حاشیة الدسوقی علی الشرح الكبير للدرأحی*، ج ۱، بیروت: دارالفکر.
- رافعی، عبدالکریم. (۱۴۰۶ ق). *العزيز شرح الوجيز (المعروف بالشرح الكبير)*. ج ۲، بیروت: دارالفکر.
- سریانی، حبیب، مهدوی پور، اعظم، سید مرتضی حسینی، راحله. (۱۴۰۱). «بررسی فقهی و حقوقی سقوط قصاص در فرض تحریک مؤثر مجنی علیه». *پژوهش حقوق کیفری*، ۳۸(۱۰): ۳۷-۷۳.
- ساریخانی، عادل، اسلامی نیا، قاسم. (۱۳۹۳). «بررسی تبدیل قصاص به دیه با فوت قاتل یا عدم دسترسی به وی». *مجله مطالعات حقوقی*، ۴ (۶): ۱-۲۵.
- ساداتی، سید محمد مهدی و صباحی، محمد صادق. (۱۴۰۱). «امکان سنجی رجوع عاقله به جانی در فقه امامیه و قانون مجازات اسلامی». *مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب*، ۵(۲): ۱۲۸-۱۵۱.
- سرخسی، محمد. (۱۴۱۴ ق). *المبسوط*. ج ۱، بیروت: دارالمعرفه.
- سحنون، عبدالسلام بن سعید التنوخی. (۱۴۱۴ ق). *المدونة الكبرى*، ج ۳، بیروت: دارصادر.
- شافعی، محمد. (۱۴۱۰ ق). *الأم*، ج ۲، بیروت: دارالمعرفه.
- _____. (۱۴۲۶ ق). *الشرح الكبير*. ج ۱، دمشق: دار الفکر.
- شهید ثانی، زین‌الدین بن علی العامل. (۱۴۱۳ ق). *مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام*. قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه.
- شوکانی، محمد. (۱۹۹۳ م). *نیل الأوطار من أحاديث سيد الأخيار شرح منتقى الأخبار*. ج ۱، قاهره: دار الحديث طوسی، محمد بن الحسن. (۱۳۸۷ ق). *المبسوط فی فقه الإمامیه*. ج ۳، تهران: المکتبه المرتضویه.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۷۴). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- عمید، حسن. (۱۳۵۶). *فرهنگ عمید*. ج ۲، تهران: انتشارات امیرکبیر.

فیض کاشانی، محمد محسن. (۱۴۱۶ق). *الوافی*. چ ۱، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
قرطبی، محمد بن أحمد الأنصاری. (۲۰۰۶ م). *الجامع لأحكام القرآن*. چ ۲، قاهره: دارالکتب المصریه. بیروت: دار الکتب العلمیه

کاسانی، علاءالدین ابی بکر بن مسعود. (۱۴۰۶ق). *بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع*. چ ۲، بیروت: دارالکتب العلمیه.
مرادی، حسن. (۱۳۹۵). «تحلیل فقهی - حقوقی عفو جانی توسط مجنی علیه از مرگ». *فصلنامه پژوهش حقوق کیفری*. ۵(۱۶). ۲۸-۹.

مرعشی نجفی، سید شهاب‌الدین. (۱۳۶۵). *شرح اللمعة الدمشقیة (مع تعلیقات فقهیة و حقوقیة فی باب القصاص و الدیات)*. قم: کتابخانه مرعشی نجفی.

مرغینانی، برهان‌الدین ابی الحسن علی بن ابی بکر. (۱۴۲۸ ق). *الهدایة شرح بدایة المبتدی*، چ ۱. اسکندریه: دار الایمان.
میرحسینی، سید حسن. (۱۳۸۷). *سقوط قصاص در نظام حقوقی اسلام و ایران*، چ ۲، تهران: نشر میزان
مهرآیین، مریم. (۱۳۹۲). بررسی موارد سقوط قصاص در فقه و حقوق موضوعه. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران.

مؤمنی، خسرو، پور لطف اله، حسن. (۱۳۹۷). «تعارض اقاریر در باب قتل». *فصلنامه پژوهش حقوق کیفری*. ۷(۲۵). ۳۵-۵۸.

نجفی، محمدحسن بن باقر. (۱۴۰۴ق). *واهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام*. چاپ هفتم، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
نووی، یحیی بن شرف. (۱۴۲۵ق). *المجموع شرح المذهب*. بیروت: دارالفکر.

_____. (۱۴۱۲ق). *روضه الطالبین وعمده المفتین*. چ ۱. بیروت: المكتبة الإسلامية.

هزانی، حسن بن مشاری. (۱۴۴۶ ق). «موت القاتل قبل استیفاء القصاص». *مجله قضاء*، ۳۹: ۴۳۳-۴۹۲.

References

- Ibn Qudāmah, 'A. (1985). *al-Mughnī*. 3rd ed. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Rushd, M. (1988). *Bidāyat al-Mujtahid wa Nihāyat al-Muqtaṣid*. 1st ed. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn al-Humām, K. (1984). *Fath al-Qadīr Sharḥ al-Hidāyat*. 1st ed. Cairo: Maṭba'at Muṣṭafā al-Bābī al-Ḥalabī. [In Arabic]
- Ibn 'Ābidīn, M. (1992). *Radd al-Muḥtār 'alā al-Durr al-Mukhtār*. Beirut: Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Ibn Barrāj, 'A. (1986). *al-Muhadhdhab fī Fiqh al-Imāmīyyat*. Qum: al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
- Ibn 'Abd al-Barr, Y. (1989). *al-Tamhīd*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyyat. [In Arabic]
- Imāmī, SH. (1985). *Huqūq Madanī*. 5th ed. Tehran: Islāmīyyat. [In Persian]
- Anṣārī, M. (1888). *al-Makāsib*. 1st ed. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Barakāt, M. (2000). *al-Mabsūṭ fī al-Fiqh al-Ḥanafī*. 1st ed. Tehran: Dār al-Nashr al-'Ilmīyyat. [In Arabic]
- Bughā M, al-Sharbijī 'A. & al-Khann M. (1992). *al-Fiqh al-Manhajī 'alā Madhhab al-Imām al-Shāfi'ī*. 4th ed. Damascus: Dār al-Qalam. [In Arabic]
- Buhūtī, M. (1997). *Kashshāf al-Qinā' 'an Matn al-Iqnā'*. 1st ed. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyyat. [In Arabic]
- Jabbari, M & Omidī, J. (2016). "Deviation from Soul Retaliation and Compromise on Limp Retaliation in Murder Cases". *Legal Studies Journal*. 8(3): 1–18. [In Persian]
- Ḥurr 'Āmilī, M. (1989). *Wasā'il al-Shī'at*. 1st ed. Qum: Āl al-Bayt. [In Arabic]
- Ḥaṭṭāb, M. (1996). *Mawāhib al-Jalīl*. 3rd ed. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Muḥaqqiq Ḥillī, N. (1988). *Sharā'i' al-Islām*. 5th ed. Qum: al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
- Khurāsānī, MK. (1989). *Kifāyat al-Uṣūl*. 1st ed. Qum: Āl al-Bayt. [In Arabic]
- Khomeini, SR. (2013). *Tahrīr al-Wasīlat*. Tehran: Tanzīm Wa Nashr Āthār Imām Khomeini. [In Arabic]
- Khaṭīb al-Shirbīnī, S. (2005). *Mughnī al-Muḥtāj*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyyat. [In Arabic]
- Dasūqī, M. (1992). *Hāshīyat al-Dasūqī*. 1st ed. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Rāfi'ī, 'A. (1986). *al-'Azīz Sharḥ al-Wajīz*. 2nd ed. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Soryani H, Mahdavi-poor A & Seyed Morteza Hosseini R. (2022). "Legal Jurisprudential Research in Abolition of Qisas on the Ground of Victim Provocation". *Criminal Law Research*. 38(10): 37–73. [In Persian]
- Sarikhani, A. (2014). "Transformation of Retaliation to Compensation In Case of Death of the Murderer or Lack of Access to His." *Journal of Legal Studies*. 4(6): 1–25. [In Persian]
- Sadati, SMM & Sabahi, MS. (2022). "The Feasibility Study of Referring the Āqila (Paternal Kinsman) to the Criminal in Imāmī Jurisprudence and Islamic Criminal Code". *Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and its Principles*. 5(2): 128–151. [In Persian]
- Sarakhsī, M. (1993). *al-Mabsūṭ*. 1st ed. Beirut: Dār al-Ma'rifat. [In Arabic]

- Saḥnūn, 'A. (1994). *al-Mudawwanat al-Kubrā*. 3rd ed. Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]
- al-Shāfi'ī, M. (1989). *al-Umm*. 2nd ed. Beirut: Dār al-Ma'rifat. [In Arabic]
- al-Shāfi'ī, M. (2005). *al-Sharḥ al-Kabīr*. 1st ed. Damascus: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Shahīd al-Thānī, Z. (1992). *Masālik al-Afhām*. Qum: al-Ma'ārif al-Islāmīyyat. [In Arabic]
- Shawkānī, M. (1993). *Niyl al-Awṭār*. 1st ed. Cairo: Dār al-Ḥadīth. [In Arabic]
- Ṭūsī, M. (1967). *al-Mabsūṭ fī Fiqh al-Imāmīyyat*. 3rd ed. Tehran: al-Maktabat al-Murtaḍawīyyat. [In Arabic]
- Ṭabāṭabāyī, SMḤ. (1995). *al-Mīzān fī Tafṣīr al-Qur'ān*. Qum: Jāmi'at Mudarrisīn. [In Arabic]
- 'Amīd, Ḥ. (1977). *Farhang 'Amīd*. 2nd ed. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Fiyḍ Kāshānī, M. (1995). *al-Wāfi*. 1st ed. Qum: al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
- Qurṭubī, M. (2006). *al-Jāmi' li-Aḥkām al-Qur'ān*. 2nd ed. Cairo: Dār al-Kutub al-Miṣrīyyat; Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyyat. [In Arabic]
- Kāsānī, 'A. (1986). *Badā'i' al-Ṣanā'i'*. 2nd ed. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīyyat. [In Arabic]
- Moradi, H. (2016). "Forgiving Murderer by the Victim of Crime before His/Her Death; On the Basis of Legal and Fiqh Analysis". *Criminal Law Research Journal*. 5(16): 9–28. [In Persian]
- Mar'ashī Najafī, S. (1986). *Sharḥ al-Lum'at al-Dimashqīyyat*. Qum: Mar'ashī Najafī. [In Arabic]
- Marghīnānī, B. (2007). *al-Hidāyat*. 1st ed. Alexandria: Dār al-Imān. [In Arabic]
- Mīrḥusaynī, SH. (2008). *Suqūṭ Qiṣās Dar Nizām Huqūqī Islām wa Irān*. 2nd ed. Tehran: Mīzān. [In Persian]
- Mehraeen, M. (2013). "Cases of the Fall of Qisas in Jurisprudence and Positive Law (Master's thesis)". Tehran: *Islamic Azad University*. [In Persian]
- Momeni, K & Pourltfallah, H. (2018). "The conflict of confessions on murder". *Criminal Law Research Journal*. 7(25): 35–58. [In Persian]
- Najafī, MḤ. (1984). *Jawāhir al-Kalām*. 7th ed. Beirut: Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Nawawī, Y. (2004). *al-Majmū' Sharḥ al-Muhadhdhab*. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Nawawī, Y. (1991). *Rawḍat al-Tālibīn*. 1st ed. Beirut: al-Maktabat al-Islāmīyyat. [In Arabic]
- Hazani, H. (2024). "Death of the Offender before Execution of Qiṣās". *Qadha Magaine*. 39: 433–492. [In Arabic]
- Alotaibi, HA. (2021). "The challenges of execution of Islamic criminal law in developing Muslim countries: An analysis based on Islamic principles and existing legal system". *Cogent Social Sciences*. 7(1): 1925413. Available from: <https://doi.org/10.1080/23311886.2021.1925413>
- Hascall, SC. (2011). "Restorative justice in Islam: Should Qisas be considered a form of restorative justice?". *Berkeley Journal of Middle Eastern & Islamic Law*. 4(1): 39–79. Available from: <https://doi.org/10.15779/Z385P40>

- Wan Muhammad, R. (2020). "Forgiveness and restorative justice in Islam and the West: A comparative analysis". *ICR Journal*. 11(2): 277–297. Available from: <https://doi.org/10.52282/icr.v11i2.786>.
- Wasti, T. (2006). "Islamic law in practice: The application of Qisas and Diyat law in Pakistan". *Yearbook of Islamic and Middle Eastern Law Online*. 13(1): 97–106. Available from: <https://doi.org/10.1163/22112987-91000166>.